

Masterscriptie Geschiedenis

'Geeft aan de Vrouwen haare Rechten, die zy als Mensch kunnen vraagen'

Het pamflet "Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land" van P.B. van W. in het publieke debat over vrouwenrechten in Nederland aan het einde van de 18^e eeuw.

Door: **Anika Broers**

Studentnummer: **4049942**

Radboud Universiteit Nijmegen

Faculteit der Letteren

Opleiding Geschiedenis

Specialisatie Politiek & Parlement

Begeleider: **J. Rosendaal**

Augustus 2015

Inhoudsopgave

1. Inleiding	blz. 3 - 11
2. Hoofdstuk 1: Tekstanalyse van het pamflet	blz. 12 - 17
3. Hoofdstuk 2: Het pamflet in context	blz. 18 - 25
4. Hoofdstuk 3: De auteur van het pamflet P.B. van W.	blz. 26 - 31
5. Hoofdstuk 4: Drukkerij Van der Plaats	blz. 32 - 37
6. Conclusie	blz. 38 - 40
7. Literatuur	blz. 41 - 43

Inleiding

In maart 2015 werd een nieuw boek gepubliceerd met de titel *Het F- boek, feminisme van nu in woord en beeld*. Het boek is een bundel samengesteld door Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, en in dit werk geven ruim zestig vrouwelijke en mannelijke auteurs antwoord op de vraag of feminisme anno 2015 nog wel van toepassing is. Enkele antwoorden in het boek werden uitgebreid toegelicht in een krantenartikel over deze publicatie in *Trouw*.

Toske Andeoli van 24 gaf als haar opvatting dat het feminisme in eerste instantie erg dwingend was, omdat vrouwen zoveel moesten. Desondanks is zij later toch een gelijkheidsfeministe geworden. Ze vond dat vrouwen niet beter waren dan mannen. Het moderne feminisme was volgens haar vooral gericht op beeldvorming van mannen en vrouwen.

Lauren Smits leerde tijdens haar stage bij vrouwenplatform *WOMEN Inc.* dat feminisme breder was dan vrouwen aan de top krijgen. Volgens haar lag de urgentie van het feminisme bij ongelijke toegang tot banen, tot macht en de scherpe indeling in mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Tot slot sprak Simone Saarloos in het artikel nog over het fenomeen feminisme. Volgens haar betekende voor de nieuwe generatie het feminisme totale diversiteit. Niet alleen ongelijkheid tussen mannen en vrouwen was belangrijk, maar ook de achterliggende reden waarom er zo strikt werd gedacht over mannen en vrouwen. Het traditionele feminisme was volgens Saarloos genormeerd, dat wil zeggen dat er bepaalde vaste normen en waarden waren, waaraan een feministe zich diende te houden. Nu is het feminisme in haar opvatting divers en zonder vast moreel paspoort. Het huidige feminisme zit volgens Saarloos in een fase waarin mensen zich kunnen verbinden met het feminisme zonder dat er een vast programma of pamflet is.¹

Het krantenartikel in *Trouw* maakt duidelijk dat de betekenis van het begrip feminisme nog steeds ter discussie staat. De publicatie van het boek draagt bij aan het debat over feminisme dat al decennia lang loopt. In al die jaren zijn de betekenis van het begrip feminisme, de rol van feministen in de maatschappij en de beeldvorming veranderd. Met name na de tweede feministische golf in de 20ste eeuw werd het feminisme als een negatief fenomeen bestempeld, maar de laatste jaren wordt het ook weer als een positieve ontwikkeling gezien. Er heeft zich een nieuw soort feminisme ontwikkeld waarbinnen bekende vrouwen zich positief uitlaten over feministische idealen. Dit was een reactie op de opkomst van een organisatie genaamd *Women Against Feminism*. Popfeminisme, zoals het nieuwe soort feminisme wordt genoemd, wordt zowel positief als negatief beoordeeld.

Desalniettemin tonen de publicatie van het boek, het krantenartikel en de ontwikkeling van het popfeminisme aan dat de discussie over het feminisme nog steeds leeft en de strijd voor gendergelijkheid nog niet is uitgevochten.² De geschiedenis van het feminisme in Nederland is met name gebaseerd op de eerste en de tweede feministische golf in respectievelijk de 19^e en 20ste eeuw. Echter lijkt de oorsprong van het feminisme verder in het verleden te liggen. De strijd voor vrouwenrechten begon volgens sommige historici al tijdens de Franse Revolutie in de 18^e eeuw.

Maar om de term feminisme te gebruiken voor de ontwikkelingen in de 18^e eeuw lijkt bij voorbaat niet gepast. Het feminisme in de 18^e eeuw was nog niet een echte beweging die streed voor zowel gelijke rechten voor vrouwen als voor de verandering van maatschappelijke structuren, zoals de bewegingen in de 19^e en 20ste eeuw. De term kwam pas voor vanaf het einde van de 19^e eeuw, dus pas na de Franse Revolutie. Bovendien had het begrip feminisme in de 20ste eeuw ook niet dezelfde betekenis als in de 19^e eeuw. Verschillende historici hebben gepoogd om het begrip feminisme toch toe te passen op de ontwikkelingen in de 18^e eeuw, maar miskennen hiermee de uniciteit van de strijd in de 18^e eeuw.

Daarom zal in dit onderzoek het begrip feminisme grotendeels terzijde worden geplaatst en meer gebruik worden gemaakt van het woord vrouwenemancipatie, de strijd voor gelijkstelling in rechten voor beide geslachten. Dit woord is meer toepasselijk voor de strijd die in de 18^e eeuw werd gevoerd. De ideeën over emancipatie raakten aan het eind van de 18^e eeuw in een dusdanige

¹ M. van Houten, 'De nieuwe feministen komen eraan!', *Trouw* (03-03-2015).

² H. van Bavel, 'Het 'F- woord' onder vuur' *Sociologie Magazine* 1 (2015).

stroomversnelling dat men dit wel kan beschouwen als een historisch belangrijke voorloper voor het feminisme van de 19^e en 20ste eeuw.

De verlichting in de 18^e eeuw moedigde de ontwikkeling van emancipatie aan, maar de ideeën die hieruit ontstonden werden tegelijkertijd ook door verschillende verlichte denkers afgewezen.³ De ideeën hadden betrekking op verschillende aspecten zoals het onderwijs voor vrouwen, de economische positie van de vrouw en de relatie van de vrouw met betrekking tot de vader en de echtgenoot.⁴ Daarnaast werd er in die tijd ook nog gediscussieerd over stemrecht voor vrouwen en burgerschap met de daarbij behorende rechten.

De mogelijkheid tot politieke participatie van vrouwen aan het eind van de 18^e eeuw was niet alleen een twistpunt tijdens de Franse Revolutie. Onder historici bestaat nog steeds een lopend debat over deze kwestie. Deze historici zijn in twee kampen te verdelen, namelijk de historici die de Franse Revolutie en de nasleep beschouwen als een tijd waarin vrouwen vooral werden uitgesloten van politieke participatie. Het andere kamp is daarentegen van mening dat de tijd van de Franse Revolutie een nieuwe mogelijkheid bood voor vrouwen om juist wel politiek te participeren en hun stem te laten horen.

Een aantal historici en wetenschappers beargumenteerde dat de verlichting, de Franse Revolutie en de daaropvolgende ontwikkelingen vrouwen de ruimte boden om politiek te participeren en ideeën over emancipatie voor te dragen. Deze visie wordt onder andere gedragen door historici en wetenschappers als Dominique Godineau, Olwen Hufton, Sheila Rowbotham, Karen Offen en Lynn Hunt.

Volgens de sociaal wetenschapper Godineau bestond de oproerige retoriek van vrouwen al lang voor de Franse Revolutie, maar de opstandige vrouwen gingen tijdens deze revolutie de traditionele rol voorbij en drongen verder door in de geopende politieke ruimte, hoewel deze ruimte strikt was voorbehouden voor mannen. Daarbij stuitte de meeste vrouwen op beperkingen, omdat ze het burgerschap niet bezaten. De vrouwen speelden volgens Godineau wel een grote rol bij spontane acties, maar bij georganiseerde revolutionaire bewegingen werden ze opzij geschoven.⁵ Ondanks deze uitsluiting noemde Godineau enkele voorbeelden waaruit bleek dat vrouwen uit verschillende lagen van de bevolking zich tijdens de revolutie bezighielden met de politiek, waaronder vrouwen die de politieke vergaderingen bijwoonden op de tribunes en de salons die geleid werden door vrouwen en waar politieke gedachteswisselingen plaatsvonden.

Godineau was dus van mening dat vrouwen vanaf het begin deel uit maakten van de revolutie. Ze waren dan weliswaar niet zo opvallend aanwezig in de met name mannelijke massa's, maar ze waren er wel als individuen. In de loop van de revolutie leken ze wel meer aanwezig in het politieke spectrum en trokken de aandacht als groep enkel bestaand uit vrouwen.⁶

Ook historica Hufton zag hierin de grootste rol voor vrouwen tijdens de Franse Revolutie. Volgens Hufton was er geen bewijs om te suggereren dat de meerderheid van de vrouwen aanspraak wilden maken op politieke rechten, zoals stemrecht. Dit betekende niet dat vrouwen niet politiek actief waren. Volgens Hufton maakten vrouwen regelmatig gebruik van hun recht om petitie's en aanklachten in te dienen en de tribunes van de Nationale Vergadering en comités te bezetten. Echter was de kwestie gelijkheid voor vrouwen en de strijd hiervoor maar een klein aspect van de revolutie. Hufton besteedde daarom meer aandacht aan andere manieren waarop vrouwen politieke strijd voerden. Maar ze stelde wel dat vrouwen een sterke invloed hadden op de revolutionaire

³ B. Taylor, 'Feminism and the Enlightenment 1650-1850', *History Workshop Journal* 47 (1999) 261-272, hier: 264.

⁴ J. Abray, 'Feminism in the French Revolution' *The American Historical Review* 80 (1975) 43- 62, hier: 44.

⁵ D. Godineau, 'Aan beide zijden van de Atlantische Oceaan: vrouwen tijdens de revolutie', in G. Duby & M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw. De negentiende eeuw* (Amsterdam 1993) 13.

⁶ Godineau, 'Aan beide zijden van de Atlantische Oceaan: vrouwen tijdens de revolutie', 15-16; D. Godineau, *The Women of Paris and their French Revolution*, trans. Katherine Streip (Berkeley, 1998) 98.

ontwikkelingen.⁷ Bovendien bracht de Franse Revolutie, volgens sociaal feministisch denker en auteur Rowbotham, verschillende soorten rebelle samen, die een historische naklank zouden gaan hebben voor de daaropvolgende feministische golven van de 19^e en 20ste eeuw.⁸

Deze visie dat vrouwen wel degelijk politiek actief betrokken waren tijdens de Franse Revolutie werd ook gesteund door Lynn Hunt, gespecialiseerd in Europese sociale geschiedenis en gendergeschiedenis met een focus op de Franse Revolutie. Hunt zette zich duidelijk af tegen de zogenoemde post-Landes school van het feminisme, die van mening was dat de Republiek na de Franse Revolutie tegen vrouwen was geconstrueerd. Landes zal later nog ter sprake komen. Net als Godineau was Hunt van mening dat de Franse Revolutie de vrouw nieuwe mogelijkheden bood in het Franse politieke leven. Dit kwam volgens Hunt vooral door de revolutionaire breuk met het patriarchale regime van Frankrijk waardoor onder andere de rol van vrouwen opnieuw ter discussie kwam te staan. Door de boeken van onder andere Rousseau werden lezers in de 18^e eeuw aangemoedigd zich te identificeren met zwakke vrouwelijke karakters, die poogden hun autonomie en integriteit te behouden tegen onderdrukking in. Op deze wijze begonnen lezers, volgens Hunt, te begrijpen dat alle mensen van nature dezelfde rechten zouden moeten bezitten.⁹ De Franse Revolutie kon volgens Hunt gezien worden als het moment waarop mensenrechten werden uitgevonden en worden gekarakteriseerd als de geboorte van het latere feminisme.

Verschillende vrouwen poogden de politieke ruimte, die geopend was door de revolutie, binnen te treden om zich te laten gelden als burger, hoewel zonder het burgerschap te bezitten.¹⁰ Onder historici bestaat volgens Godineau de vraag hoe deze vrouwen zich konden bewegen in het politieke leven, terwijl ze niet de rechten van het burgerschap bezaten. Enkele historici waren van mening dat vrouwen zich alleen actief inzetten wanneer hun rol als verzorgster en moeder werd aangetast, bijvoorbeeld door een hongercrisis. Ook Rowbotham meende dat vrouwen collectief in actie kwamen vanuit hun rol als vrouw in een familie en niet als autonome vrouw.¹¹

Godineau kenschetste deze visie als te kortzichtig. In haar optiek waren vrouwen ook aanwezig bij andere kwesties maar gingen zij op in de massa en waren ze vooral aanwezig als individu en niet zo zeer als een georganiseerde groep vrouwen. De burgeressen lieten hun politieke betrokkenheid merken door bijvoorbeeld de Nationale Conventie te laten weten dat ze over de constitutionele wet onderling hadden gestemd en ermee eens waren, ondanks dat ze geen stemrecht hadden. Door deze actie betrokken ze zichzelf bij het actieve burgerschap en oefenden een recht uit dat ze niet hadden.¹²

De wijze waarop er een opening ontstond in de politieke ruimte tijdens de Franse Revolutie werd door de genoemde historici op verschillende manieren uitgelegd. Rowbotham legde de oorzaak voor meer opening in de politieke ruimte bij de verschuiving van de grenzen tussen persoonlijk en publiekelijk waardoor de roep om vrouwenrechten ten tonele kwam. Hunt legde de oorzaak vooral bij het afbreken van het patriarchale systeem door de revolutionaire bewegingen, waardoor er een zoektocht ontstond naar een nieuw systeem. Tijdens deze zoektocht konden er dus makkelijker nieuwe ideeën worden geopperd onder andere voor vrouwenemancipatie.¹³ Godineau was van mening dat vrouwen voor de Franse Revolutie al betrokken waren bij oproeren, maar dat dit

⁷ O. Hufton, *Women and the Limits of Citizenship in the French Revolution* (Toronto 1989) 22- 23; O. Hufton, 'In Search of Counter-Revolutionary Women' in G. Kates, *The French Revolution. Recent debates and New Controversies* (Londen 1998) 303.

⁸ Rowbotham, *Women in movement*, 34.

⁹ D. Bell, 'Un Dret Egal', *Londen Review of Books* 22 (29) (2007) 1 – 272, hier: 14 -15.

¹⁰ Godineau, *The Women of Paris and their French Revolution*, 101.

¹¹ S. Rowbotham, 'Feminism and Women's Livelihood Protest', *Macalester International* 10 (2001) 87 – 101, hier: 88-89.

¹² D. Godineau, 'Masculine and Feminine Political Practice during the French Revolution, 1793- Year 111', in H.B. Applewhite & D.G. Levy, *Women & Politics in the Age of Democratic Revolution* (Michigan 1993) 65; Godineau, 'Masculine and Feminine Political Practice during the French Revolution', 69.

¹³ S. Rowbotham, *Women in movement, feminism and social action* (Routledge 1992) 32; Hunt, 'The French Revolution: A Reply', 294.

extremer werd tijdens de Franse Revolutie. Dat de rol van vrouwen tijdens de Franse Revolutie groter werd, vond zijn oorzaak in de wens van vrouwen om deel uit te maken van het soevereine volk en de daarbij behorende rechten te bezitten.¹⁴

Desalniettemin was uitsluiting van vrouwen niet nieuw, maar het ter discussie stellen en het opperen van vrouwenrechten wel. Ter discussie stellen betekende ook dat er door de Franse Revolutie de mogelijkheid was ontstaan om duidelijke klachten te laten horen over het gebrek aan vrouwenrechten.¹⁵ De klachten gingen, volgens historica Karen Offen, met name over het gebrek aan rechten voor vrouwen op het gebied van het onderwijs, wettelijke rechten en politieke rechten. Maar waar Godineau en Hunt zich vooral richtten op de manier waarop vrouwen zich lieten horen, bekeek Offen ook de reden waarom mannen vrouwen wilden uitsluiten. Mannen wilden in de 18^e eeuw niet dat vrouwen deel uit zouden maken van overheidszaken of het leger. Dit kwam volgens Offen omdat mannen vrouwen op de eerste plaats niet bekwaam achtten, maar ook omdat ze vonden dat vrouwen al teveel natuurlijke macht hadden. Wettelijke macht hieraan toevoegen ging volgens Offen voor mannen in de 18^e eeuw te ver. Uit deze opvattingen bleek volgens deze historica dat mannen in de 18^e eeuw vrouwen onderdrukten uit angst voor hun natuurlijke kracht. Om die reden hielden mannen de politieke macht in handen en niet enkel, zoals andere historici stellen, omdat ze vrouwen niet geschikt achtten voor de publieke functies.¹⁶

De hiervoor genoemde historici en wetenschappers zijn dus van mening dat de Franse Revolutie een positieve gebeurtenis was voor de ontwikkeling van vrouwenrechten. Het bood vooral ruimte om een discussie over de positie en de rechten van vrouwen te voeren. Hoewel vrouwen niet het burgerschap verkregen wordt deze tijd wel beschouwd als de eerste stap naar het latere feminisme in de 19^e en 20ste eeuw.

De publicaties van de hiervoor genoemde historici en wetenschappers over de strijd voor vrouwenrechten in de 18^e eeuw werden gespreid gepubliceerd gedurende de zogenoemde 'derde golf' van het feminisme, die begon vanaf 1990. Deze golf wordt gekenmerkt door de poging tot het doorbreken van stereotypen, mediabeelden en taal die de vrouw op een bepaalde manier definiëren. De feministen van de derde golf strijden voor de vrijheid om hun vrouwelijkheid te kunnen uiten, zonder te worden geconfronteerd met de verwachte genderrollen en stereotypen. Het proces vanaf 1990 is te vergelijken met het proces in de 18^e eeuw. De voorgaande historici besteden in hun publicaties dan ook veel aandacht aan de manier waarop vrouwen in de 18^e eeuw indirect poogden de verwachte genderrollen en stereotypen te doorbreken door een plaats te veroveren in het publieke leven en in de politieke ruimte. Maar zowel in de 18^e eeuw als aan het eind van de 20ste eeuw stuitten vrouwen hierbij op weerstand vanuit de maatschappij.¹⁷

Deze historici zagen de strijd voor vrouwenrechten in de 18^e eeuw wel als een beginpunt voor de verdere ontwikkeling van vrouwemancipatie die later zou volgen, maar hun mening werd niet door alle historici gedeeld. Een aantal historici meende dat de Franse Revolutie en de verlichting weinig verbetering hadden gebracht voor de positie van de vrouw in met name de politiek. Ze ontkenen niet dat in deze tijd verschillende gelijkheidsideeën werden ontwikkeld, maar deze kregen geen kans in de nieuwe revolutionaire bewegingen. Vrouwen werden uiteindelijk nog strikter uitgesloten van het publieke leven. Deze visie wordt onder andere gedragen door Geneviève Fraisse, Michelle Perrot, Susan Foley, Jane Bray en Joan Landes.

Volgens Fraisse en Perrot, gespecialiseerd in de geschiedenis van de vrouw en de strijd tussen de seksen, bood de Franse Revolutie vrouwen de ruimte zich het recht toe te eigenen op gezamenlijke actie en zich met vrouwen te verenigen. Daarentegen vormde het ook een breuk die uitsluiting van de vrouw uit het openbare leven veroorzaakte, nog extremer dan al in de feodale tijd

¹⁴ Godineau, 'Masculine and Feminine Political Practice during the French Revolution', 68.

¹⁵ L. Hunt, 'The French Revolution: A Reply', *French Historical Studies* 19 (1995) 289-298, hier: 294-295; K. Offen, *European Feminism, 1700-1950: A Political History* (Stanford 2000) 49.

¹⁶ Offen, *European Feminism, 1700-1950*, 44-45.

¹⁷ S. Gillis & R. Munford, 'Genealogies and Generations: the politics and praxis of third wave feminism', *Women's History Review* 13 (2004) 165- 182, hier: 169-170.

had plaatsgevonden. De scheiding tussen het openbare leven en het privé leven werd nog sterker. Volgens Fraisse en Perrot werd de burgerlijke samenleving zo gescheiden van het politieke terrein, waarmee vrouwen op een afstand van de politiek werden gehouden.¹⁸

De oorzaak voor deze uitsluiting was volgens Foley, historica gespecialiseerd in vrouwen- en gendergeschiedenis, de angst van mannen voor de seksualiteit van vrouwen en dat hen dit zou afleiden van hun publieke verantwoordelijkheden. Het weigeren van het delen van de macht door de mannen lag volgens Foley dus in de psychologie. De uitsluiting van vrouwen van de macht had vervolgens vooral zijn uitwerking in de scheiding van de publieke en private sfeer na de Franse Revolutie. Foley haalde hierbij de theorie van Lynn Hunt aan, namelijk dat de politieke orde na de Franse Revolutie als een nieuw type familie zou moeten worden gezien, een patriarchale familie waarbij de man publiekelijk optrad en de private vrouw achter hem stond. Hierbij betrok Foley ook de theorie van Landes namelijk dat seksuele ongelijkheid integraal was in het nieuwe model van de politiek. De publieke man kon niet bestaan zonder de 'private' vrouw. Desondanks gingen vrouwen wel participeren in het revolutionaire publieke leven. Hierdoor was het volgens Foley nodig dat de uitsluiting moest worden gearticuleerd, die voorheen als vanzelfsprekend werd beschouwd.¹⁹

Het uiteindelijke doel was, ook volgens historica Abray, vrouwen volledig uit het publieke leven te bannen en niet alleen met betrekking tot de politiek. Vrouwen werden voor het eerst als groep volledig uitgesloten van het publieke leven.²⁰ Om dit te bereiken werden, volgens Abray, voorbeelden uit het verleden gebruikt om vrouwen af te schrikken. De revolutionaire regering refereerde bijvoorbeeld aan Marie- Antoinette en Olympe de Gouges om duidelijk te maken wat vrouwen kon overkomen als ze zich met de politiek wilden inlaten. De terechtstelling van politiek actieve vrouwen zoals Olympe de Gouges werd dan ook gerechtvaardigd door beschuldigingen dat het gedrag van deze vrouwen onnatuurlijk was. Politiek was een mannelijk domein en moest dat ook blijven.²¹ Naarmate de revolutie voortduurde werd de hoop van de voorvechters van vrouwenemancipatie verder de kop ingedrukt. Op het gebied van de wettelijke status van vrouwen in het huwelijk werden enkele eisen ingewilligd, maar vrouwen werden volledig uit het publieke leven verbannen.²²

De publicatie van Abray verscheen aan het einde van de tweede feministische golf waarin de plaats van vrouwen in het publieke leven ter discussie stond. Vrouwen streden voor betere rechten onder andere op het gebied van werk, seksualiteit en familie. Hiermee kan een vergelijking worden getrokken met de strijd voor toegang tot het publieke leven voor vrouwen in de 18^e eeuw. In deze tijd werd de strijd voor de bovengenoemde rechten voor vrouwen voor het eerst in zo hevige mate gevoerd.²³

De oorzaak die wordt gegeven voor het falen van deze strijd door de revolutionaire voorvechters van vrouwenrechten verschilt onder historici. Abray legde de oorzaak bijvoorbeeld bij de te kleine basis van de beweging in de 18^e eeuw. De gelijkheidskwestie voor vrouwen was een minderheidsinteresse. De revolutionaire vrouwen konden de gewone vrouwen niet bereiken en de eisen werden ook niet overgenomen door een meerderheid in de vrouwenclubs.

Bovendien waren de leiders van de revolutie geen voorstanders van politieke vrouwenrechten en werden de vrouwelijke revolutionairen anders behandeld dan de mannelijke. Mannen werden bijvoorbeeld sneller vergeven voor hun zonden op seksueel gebied dan vrouwen. Strijdsters voor vrouwenrechten werden verantwoordelijk gehouden voor de misdaden van alle

¹⁸ G. Fraisse & M. Perrot, 'Inleiding', in G. Duby & M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw. De negentiende eeuw* (Amsterdam 1993) 9-10.

¹⁹ S. Foley, *Women in France since 1789: meanings of difference* (New York 2004) 6-7.

²⁰ Abray, 'Feminism in the French Revolution', 45; Abray; 'Feminism in the French Revolution', 54.

²¹ Foley, *Women in France since 1789*, 12.

²² Abray, 'Feminism in the French Revolution', 58.

²³ R. Hammer & D. Kellner, 'Third- Wave Feminism, Sexualities, and the Adventures of the Posts', in B. Mousli & E.A. Roustang- Roller, *Women, Feminism and Femininity in the 21st Century* (Londen 2009) 222-223.

vrouwen, waaronder die van Marie- Antoinette. Ze werden collectief verantwoordelijk gesteld voor de gehele sekse.²⁴

Foley legde de oorzaak bij de angst van de mannen voor de seksualiteit van vrouwen en dat hen dit zou afleiden. Deze angst leidde ertoe dat mannen vrouwen buiten de publieke sfeer hielden. De nadruk van Foley op deze psychologische oorzaak kan wellicht worden verklaard aan de hand van de tijd waarin Foley haar boek publiceerde. Vanaf ongeveer het begin van de 21ste eeuw staat de relevantie van het feminisme ter discussie. Deze relevantie wordt door wetenschappers verdedigd door te wijzen op de nog achterliggende positie van de vrouw ten opzichte van de man. De hedendaagse positie wordt veroorzaakt door vastgeroeste genderrollen en stereotypen, kortom psychologische en maatschappelijke kwesties. De situatie in de 21ste eeuw is daarmee vergelijkbaar met de situatie in de 18^e, zoals geschetst door Foley.

De discussie over de strijd voor vrouwenrechten aan het einde van de 18^e eeuw vond overigens niet alleen plaats in Frankrijk, maar ook over vrouwenrechten in Nederland bestond een discussie tussen onder andere Myriam Everard en Dorothee Sturkenboom.

Myriam Everard, wetenschapper op het gebied van vrouwenstudies, zag in Nederland aan het einde van de 18^e eeuw veel vrouwelijke participatie in de politiek door middel van de literatuur. Zij sprak dus van insluiting van vrouwen in de maatschappij aan het einde van de 18^e eeuw in Nederland. Vrouwen waren nauw betrokken bij de productie en distributie van politieke kranten en bladen. Daarnaast waren vrouwen als schrijfsters, krantenloopsters en uitgeefsters thuis in de revolutionaire politieke cultuur en leverden daarin een bijdrage. Dus de gangbare visie dat vrouwen in Nederland aan het einde van de 18^e eeuw geheel uit het publieke leven werden geweerd klopt niet volgens Everard. Desondanks onttaarden deze ontwikkelingen niet in een roep om gelijkheid door de vrouwen. Ze eisten wel verruiming van het stemrecht en voor meer volksinvloed in de Nationale Vergadering, maar verlangden dit niet voor zichzelf. Een enkele keer waarin deze situatie voor vrouwen werd bediscussieerd was in het pamflet van P.B. van W. getiteld *Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land*. Volgens Everard was het betoog een aansporing tot de vrouw om zich te bevrijden uit haar ongelijke positie. Volgens P.B. van W. waren alle mensen gelijk en hadden ze gelijke rechten. Vrouwen mochten niet uitgesloten worden van rechten die mannen wel hadden. Deze oproep vond geen weerklank, omdat de roep om vrijheid die door vrouwen wel werd gedaan niet deze specifieke emancipatie betekenis bevatte. Uiteindelijk verdwenen volgens Everard al de politieke activiteiten door vrouwen na de staatsgreep van 12 juni 1798.²⁵

Historica Sturkenboom ontkende niet dat vrouwen actief waren in de maatschappij in Nederland, maar benadrukte dat er in de 18^e eeuw sprake was van uitsluiting van de vrouw op basis van een nieuw samenlevingsmodel. Sturkenboom sprak van een opkomst van het zogeheten tweeseksen- model in de literatuur en de polarisering van sekse- karakters. Dit werd vaak gezien als een conservatieve reactie van burgermannen op onder andere de politieke ambities van vrouwen uit de burgerij in de 18^e eeuw. Het grote verschil tussen mannen en vrouwen werd op basis van wetenschappelijke argumenten benadrukt en daarmee werd de vrouw tegengehouden in het streven naar een grotere maatschappelijke participatie.²⁶

Sturkenboom zag dat deze ontwikkeling, een mentaliteitsverandering, ook in Nederland plaatsvond. Dit was in eerste instantie niet volledig nadelig voor de vrouw. Sturkenboom wees in haar publicatie op het feit dat de nieuwe gelijkheidsdenkers werden gesteund door de

²⁴ Abray, 'Feminism in the French Revolution', 60- 61.

²⁵ M. Everard, 'Vrouwen voor 't vaderland: burgers Van der Meer en de Bataafse politiek', *Holland* 31 (1999) 272-281, hier: 281; M. Everard, 'In en om de (nieuwe) Bataafse Vrouwe Courant. Het aandeel van vrouwen in een revolutionaire politieke cultuur', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weverman* 24 (2001) 67- 87, hier: 80.

²⁶ D. Sturkenboom, 'Het perpetuum mobile voor de emotionele vrouw', *Tijdschrift voor genderstudies* 4 (2011) 14- 26, hier: 23.

natuurrechtdiscussie en de nieuwe theorieën over politieke en sociale contracten, namelijk dat deze werden gesloten tussen twee gelijke partijen. De verlichting bood vrouwen meer steun om gelijkheid te eisen, omdat het nieuwe gedachtegoed oorspronkelijk gelijkheid claimde voor alle individuen.

Ze kwam tot de conclusie dat het oude een- seksemodel werd herzien door onder andere de groeiende ambities van vrouwen. Het debat over gelijkheidsdenken met betrekking tot vrouwen werd een halt toegeroepen door de nieuwe theorie over sekse- verschillen. In principe waren de eigenschappen van beide geslachten gelijkwaardig, maar hun specifieke eigenschappen legitimeerden in de praktijk opnieuw de ongelijke maatschappelijke behandeling van vrouwen.²⁷ Het debat over de rechten van vrouwen werd volgens Sturkenboom niet alleen in Frankrijk en Engeland gevoerd, maar ook in Nederland was er sprake van een publiek debat. Het pamflet van P.B. van W. gebruikte Sturkenboom om haar stelling te onderbouwen.²⁸

Everard en Sturkenboom hadden een andere visie op de rol van vrouwen in Nederland aan het einde van de 18^e eeuw. Everard beschouwde het als een periode van insluiting, terwijl Sturkenboom nadruk legde op de manier waarop vrouwen werden uitgesloten van de publieke functies. Opmerkelijk is het dan ook dat beide auteurs het pamflet van P.B. van W. expliciet vermelden bij hun stellingname in het debat. Everard noemde het pamflet een van de weinige momenten waarop de kiesgerechtigheidscriteria in de Republiek ter discussie werden gesteld. Hoewel beide auteurs het pamflet gebruikten om met name te benadrukken dat er in Nederland in de 18^e eeuw net als in Frankrijk ook een debat bestond over vrouwenrechten, wordt het werk door beide auteurs op een andere wijze geïnterpreteerd en vooral gebruikt om de eigen standpunten te onderbouwen.

Uit de publicaties van Everard en Sturkenboom over de discussie over vrouwenrechten in Nederland eind 18^e eeuw blijkt dat het pamflet van P.B. van W. een belangrijke rol speelde in het historische debat en nog steeds speelt in het huidige debat, maar dat er over de inhoud van het werk geen consensus bestaat. De oorzaak daarvan ligt vooral ook in het gebrek aan onderzoek.

Naast Everard en Sturkenboom werd het pamflet ook genoemd door andere historici waaronder Posthumus- van der Goot. Ze noemde het pleidooi van P.B. van W. een scherpe kritiek op het lot van vrouwen, de wijze waarop ze werden opgevoed, de positie van de vrouw in het huwelijk en de achterstelling in het maatschappelijke en politieke leven. Volgens Posthumus- van der Goot wilde P.B. van W. met zijn oproep de vrouw verheffen en haar positie verbeteren.²⁹

Volgens historici Baggerman en Dekker was het werk van P.B. van W. een van de eerste werken waarin werd gepleit voor gelijke rechten voor vrouwen tijdens het eerste jaar van de Bataafse Revolutie. De auteur eiste kiesrecht en toegang tot publieke functies voor vrouwen. Hij wilde dat de Nederlanders hierin het voortouw namen, zodat de Fransen het voorbeeld zouden volgen.³⁰

Historica Judith Vega noemde het werk van P.B. van W. om net als Sturkenboom te wijzen op het feit dat er in Nederland tijdens de Bataafse omwenteling ook een debat bestond over vrouwenrechten net als in Frankrijk en Engeland. Volgens Vega was het een oproep om in het natuurrechtelijk gelijkheidsideaal geen onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen. P.B. van W. verbond op deze wijze vrouwenemancipatie met het gelijkheidsdenken in de 18^e eeuw, maar dit werd volgens Everard uiteindelijk niet ondersteund. Daarbij beriep P.B. van W. zich op de toenmalige strijd tegen despotisme en de willekeur in zijn pleidooi voor vrouwenrechten.³¹

²⁷ Sturkenboom, 'Het perpetuum mobile voor de emotionele vrouw', 24.

²⁸ D. Sturkenboom, *Spectators van Hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998) 339.

²⁹ W.H. Posthumus- van der Goot & Anna Waal, *Van Moeder op Dochter* (Leiden 1987) 13.

³⁰ A. Baggerman & R. Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005) 461.

³¹ J. Vega, 'Het Beeld der Vryheid; Is het niet uwe Zuster?', *Socialisties- Feministische Teksten 11* (1989) 89-98, hier; 89.

Net als de voorgaande historici benadrukte historicus Rutjes het belang van het pamflet van P.B. van W. Hij noemde het werk het bekendste pleidooi voor politieke en sociale rechten voor vrouwen in de 18^e eeuw. Rutjes benadrukte met name de roep om stemrecht voor vrouwen door P.B. van W. Het was volgens hem een aanklacht tegen de gedachte dat de ondergeschikte positie van de vrouw een belemmering vormde voor politieke activiteiten van vrouwen.³²

Waar Rutjes vooral aandacht besteedde aan het politieke aspect in het pleidooi van P.B. van W. keek historica Christine Fauré met name naar de standpunten van P.B. van W. over het huwelijk. Volgens Fauré was de kern van het pamflet dat mannen en vrouwen gelijk waren in een huwelijk. Deze gelijkheid en het idee dat het huwelijk kon worden ontbonden waren radicale opvattingen van P.B. van W.³³

Het pamflet van P.B. van W. werd dus door veel historici aangehaald in hun discussie over de strijd voor vrouwenrechten in Nederland aan het einde van de 18^e eeuw. Allen waren van mening dat P.B. van W. voor zijn tijd radicale opvattingen had over gelijkheid voor vrouwen. Het pamflet zou volgens de verschillende historici een indruk geven van de gevoerde discussie over vrouwenrechten in Nederland in de 18^e eeuw. Ondanks de vele vermeldingen van het pamflet en het schijnbare belang van dit werk, hebben de genoemde historici opmerkelijk genoeg geen verder onderzoek gedaan naar de achtergrond van het pamflet en de identiteit van P.B. van W., met uitzondering van een vergelijkend onderzoek met het pamflet van Armida Amazone uit 1781 door Vega.

Een onderzoek naar het pamflet van P.B. van W. is van belang, omdat het een historische bron is waardoor het een unieke kijk geeft op het publieke debat over vrouwenrechten in Nederland in de 18^e eeuw. Door middel van een analyse van verschillende aspecten van het pamflet, waaronder de auteur en de uitgever, zal worden onderzocht welke plaats het pamflet innam in het publieke debat over vrouwenrechten in de Nederlandse Republiek aan het einde van de 18^e eeuw. Via deze plaatsbepaling wordt de informatie die door verschillende historici wordt gegeven over de strijd voor vrouwenrechten in de 18^e eeuw completer.

Het pamflet dient te worden onderzocht om het historische debat beter te kunnen interpreteren om vervolgens de invloed op het huidige debat te begrijpen. Via dit onderzoek kan dus worden vastgesteld of de inhoud van de historische bron en de achtergrond van de bron overeenkomen met de argumenten die worden aangedragen met betrekking tot in- of uitsluiting van vrouwen in de 18^e eeuw door historici in het hedendaagse debat. Hierbij zal de focus liggen op het publieke debat in Nederland, maar ook het debat over vrouwenrechten tijdens de Franse Revolutie kan hierbij worden betrokken, omdat er sprake was van wederzijdse beïnvloeding in die tijd.

In onderzoeken naar pamfletten door andere historici, zoals Roeland Harms, werd er vaak gebruik gemaakt van enkele afzonderlijke perspectieven. Deze perspectieven kregen de volgende benamingen: politiek historisch, literair- historisch, boek historisch en kunsthistorisch. Echter werden deze perspectieven volgens Harms te vaak afzonderlijk gebruikt en niet geïntegreerd in een interdisciplinair onderzoek. Een interdisciplinaire benadering is volgens Harms van belang om alle factoren die van invloed waren op de vorm en de inhoud van het pamflet te kunnen herkennen.

In dit onderzoek zal het pamflet vanuit de geschetste perspectieven worden benaderd om de verschillende facetten van het pamflet te kunnen onderzoeken, maar de perspectieven zullen in de conclusie ook in samenhang worden besproken.³⁴ Het politiek historisch perspectief zal worden gebruikt om de historische context rondom het pamflet aan het licht te brengen. Op deze wijze zal duidelijk worden door welke historische gebeurtenissen en ontwikkelingen het pamflet tot stand kwam. Zonder deze context is het niet mogelijk de functie van het pamflet te kunnen begrijpen. De literair- historische benadering zal als eerste van toepassing zijn bij de inhoudelijke tekstuele analyse

³² M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2013) 170.

³³ C. Fauré, *Political and Historical Encyclopedia of Women* (Oxford 2004) 201.

³⁴ R. Harms, *Pamfletten en publieke opinie: massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2011) 16- 20.

van het pamflet. Hierdoor zal het doel van P.B. van W. met het pamflet duidelijker worden, maar het zal ook informatie verschaffen over de identiteit van P.B. van W.

Het boek historisch perspectief focust zich op de infrastructuur rondom het pamflet, in dit geval de uitgeverij van het pamflet V. van der Plaats. Via dit perspectief wordt er meer duidelijk over de kring van publicaties waarbinnen het pamflet werd uitgegeven, maar het geeft mogelijk ook meer informatie over P.B. van W. zelf. Het kunsthistorisch perspectief tot slot wordt toegepast op pamfletten met afbeeldingen, die in samenhang met de tekst worden onderzocht. Echter bevat het pamflet van P.B. van W. geen afbeelding, waardoor dit perspectief niet van toepassing is.

Op deze wijze zal duidelijk moeten worden welke plaats het pamflet van P.B. van W. innam in de strijd voor vrouwenrechten in de Nederlandse Republiek aan het eind van de 18^e eeuw.

Hoofdstuk 1: Tekstanalyse van het pamflet

Het pamflet van P.B. van W. uit 1795 komt vaak ter sprake bij verschillende historici in werken over de strijd voor vrouwenrechten in de 18^e eeuw. Zoals uit volgende hoofdstukken zal blijken wordt het gezien als een van de radicaalste werken uit die tijd. Echter verder literair- historisch diepteonderzoek naar de achterliggende grondslagen voor de inhoud van het pamflet is tot op heden nog niet uitgevoerd. Mogelijk kan een uitgebreider inhoudelijk onderzoek meer duidelijkheid bieden over de identiteit van P.B. van W. Verder onderzoek met name naar de inhoudelijke facetten van het pamflet zal vervolgens mogelijk de interesses van P.B. van W. verduidelijken. Daarbij zal in het bijzonder aandacht worden geschonken aan de inspiraties van P.B. van W. voor het schrijven van het pamflet.

P.B. van W. begon zijn pamflet met aan 'zijn vriend' de vraag te stellen waarom vrouwen nog niet dezelfde vrijheid en gelijkheid kenden, die mannen na het aannemen van de Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1789 al wel hadden.³⁵ Hiermee lijkt P.B. van W. alle mannen in de samenleving aan te spreken. Hij sprak de mannelijke burgers aan op de in zijn ogen ongelijke behandeling van vrouwen. Volgens P.B. van W. hadden mannen de heerschappij over vrouwen aangenomen zonder dat ze hiertoe het recht hadden. In zijn pamflet was P.B. van W. zeer negatief over mannen, al ontkende hij niet dat hij zelf ook een man was door onder andere de woorden 'Wy Mans' te gebruiken.³⁶ Hieruit kan worden geconcludeerd dat P.B. van W. een man was, waarmee alle vrouwelijke auteurs uit die tijd zo goed als kunnen worden uitgesloten. Bovendien sprak P.B. van W. over vrouwen als 'het schoone geslacht', woorden die een vrouw zelden zal gebruiken wanneer ze over haar eigen geslacht schrijft. Echter kan P.B. van W. ook een vrouw zijn geweest die zich voordeed als man, omdat het pamflet anders wellicht niet serieus zou worden genomen.

Het feit dat P.B. van W. waarschijnlijk zelf een man was hield hem niet tegen de man te stereotyperen. De man was volgens P.B. van W. in het algemeen heerszuchtig, nors, grillig en gedroeg zich als despoot tegenover de vrouw. Mannen behandelden vrouwen met dezelfde hardheid waarmee ze voorheen zelf werden behandeld door despoten, de benaming voor machthebbers van vóór de Bataafse Revolutie. De vrouw werd volgens P.B. van W. gekocht door de man als slaaf.

De vrouw daarentegen werd op een positieve wijze neergezet, waarbij de nadruk lag op haar kwaliteiten. Volgens de auteur was het onterecht dat vrouwen geboren met geest en oordeel zich enkel mochten bezighouden met simpel handarbeid.³⁷ De vrouw was tot veel meer in staat wanneer zij de kans zou krijgen haar talenten te ontwikkelen.

P.B. van W. werd geïnspireerd door bekende Nederlandse en buitenlandse vrouwen uit de geschiedenis, waaronder Anna Maria van Schuurman, Kenau van Hasselaar, keizerin Catharina de Grote en koningin Christina van Zweden.³⁸

Kenau van Hasselaar leefde van 1526 tot 1589 en werd gezien als een goede moeder en vrouw, die vocht voor vrijheid uit liefde voor haar vaderland. In de literatuur werd ze beschreven als een verstandige vrouw, die enkel een onvrouwelijke rol innam, namelijk de gewapende verdediging van de stad Haarlem tegen de Spanjaarden, omdat ze geen andere keuze had.³⁹ Daarbij was ze een vertolker van het nationale gevoel.

Deze aspecten van Kenau van Hasselaar zullen P.B. van W. waarschijnlijk zeer hebben aangesproken. De combinatie van Kenau als moeder en voorvechtster van vrijheid kwam namelijk overeen met het ideaalbeeld dat P.B. van W. voor vrouwen had. P.B. van W. geloofde dat wanneer

³⁵ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 1.

³⁶ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 6.

³⁷ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 3.

³⁸ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 2.

³⁹ <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/KenauSimonsdrHasselaer> (geraadpleegd op 27-05-2015).

vrouwen gelijke rechten hadden in het huwelijk, beide partners gelukkiger zouden zijn en de opvoeding van kinderen niet zou worden verwaarloosd. Bovendien nam Kenau van Hasselaar het scheepmakerbedrijf van haar overleden man over en werkte ze als zelfstandig ondernemer.⁴⁰ Deze zelfstandige en onafhankelijke manier van handelen van Kenau van Hasselaar zal P.B. van W. zeker ook hebben geïnspireerd. In zijn pamflet verwees hij ook naar vrouwen die bedrijven bezaten en daarin handel dreven, en waarin geen man ze kon verbeteren.

De andere bekende Nederlandse vrouw die P.B. van W. inspireerde was Anna Maria van Schuurman, een dichteres, geleerde en kunstnaares uit de 17^e eeuw.⁴¹ Zij zal een inspiratie zijn geweest voor P.B. van W. door haar veelzijdige vaardigheden en kwaliteiten, die ze tijdens haar opvoeding kon leren. Ze ontkwam aan de beperkingen die vrouwen door de opvoeding over het algemeen kregen opgelegd. Zonder deze beperkingen kon zij haar talenten wel ontwikkelen en werd ze zeer bedreven in kunst en wetenschap. Volgens P.B. van W. zou elke vrouw vanaf haar jeugd, zonder te worden bespot, haar kennis en kunde voor het vaderland moeten kunnen inzetten.⁴² Door geleerdheid te verkrijgen zouden vrouwen belangrijke zaken beter kunnen beoordelen. Maar meisjes werden daarentegen vaak afgeschrikt om meer aan te leren dan dat ze bij de 'goede opvoeding' meekregen.

Het feit dat Anna Maria van Schuurman tijdens haar opvoeding de kans kreeg om haar talenten te ontwikkelen was voor P.B. van W. waarschijnlijk het bewijs dat een vrouw zich wel degelijk kon ontwikkelen en hierdoor een betere bijdrage kon leveren aan de maatschappij. Een betere opvoeding van jonge meisjes was volgens P.B. van W. erg belangrijk, omdat hiermee de ijdelheid van vrouwen zou verdwijnen. Vrouwen werden volgens de auteur ijdel omdat ze een te oppervlakkige opvoeding kregen.⁴³

Naast deze twee Nederlandse vrouwen kwamen er nog twee vrouwen ter sprake in het pamflet, die veel gemeen hadden met elkaar. Christina, koningin van Zweden van 1632 tot 1654, kreeg tijdens haar opvoeding een uitgebreide opleiding in klassieke filosofie, theologie, kunst en wetenschap. Als koningin deed Christina alles op eigen gezag en streefde naar macht. Ze wist haar soevereine positie als machthebber veilig te stellen door haar politieke vaardigheden. Haar, volgens P.B. van W., goede opleiding en zelfstandige optreden zal P.B. van W. hebben bewonderd. Bovendien wist Christina als vrouw over duizenden mensen te regeren, iets wat in de tijd van P.B. van W. nagenoeg ondenkbaar en dus zeldzaam was.

De vrouw die veel gelijkenissen toonde met de koningin van Zweden was Catherina de Grote, tsarina van Rusland van 1762 tot 1796. Catharina was ook een geleerde vrouw met veel kennis van kunst en wetenschap net als de Nederlandse Anna Maria van Schuurman en de Zweedse koningin Christina. Catharina stond ook nog bekend om haar rationaliteit en praktische efficiëntie met betrekking tot haar politieke beleid.⁴⁴ Daarbij was ze een sterk voorstander van verlichtingsideeën en wilde, geïnspireerd door de verlichting uit Frankrijk, veel hervormingen doorvoeren in haar land.⁴⁵

Deze vier vrouwen waren zeer waarschijnlijk allen een inspiratie voor P.B. van W. door hun goede opvoeding en zelfstandigheid, waardoor ze hun talenten en kennis konden ontwikkelen en sterke posities wisten te bemachtigen in hun tijd, ondanks dat ze allen vrouw waren.

Hoewel P.B. van W. dus door deze voorbeeldvrouwen was geïnspireerd, verkondigde hij ook zijn eigen mening over welke rol vrouwen in de politiek zouden kunnen en zouden moeten mogen spelen. Hij moedigde vrouwen niet aan om de heerschappij van de mannen over te nemen, maar om

⁴⁰ E. Kloek, *Kenau: de heldhaftige zakenvrouw uit Haarlem (1526-1588)* (Hilversum 2005) 59.

⁴¹ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 3; <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Schurman,%20Anna%20Maria%20van> (geraadpleegd op 27-05-2015).

⁴² A. A. Sneller, 'Anna Maria van Schuurman (1607-1678) als literaire persoon. Een geleerde vrouw', *Literatuur* 10 (1993) 321-328, hier: 321; P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 4.

⁴³ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 15.

⁴⁴ R.K. Massie, *Catherine the Great: Potrait of a Woman* (New York 2011) 281.

⁴⁵ E. Schumacher, 'De brandende ambitie van Catharina de Grote', *Historisch Nieuwsblad* 9 (2011).

gelijkwaardig deelgenoot te willen zijn van de rechten die elk mens van nature had gekregen. Vrouwen hoefden niet alles hetzelfde te kunnen als de man, maar volgens P.B. van W. zou de vrouw wel als vrij mens aanspraak dienen te kunnen maken op dezelfde rechten en belangrijke posities moeten kunnen bekleden in de maatschappij.⁴⁶

Om publieke posten te kunnen bezetten hoefde iemand al niet meer van adel of zoon van een regent te zijn, maar diegene moest wel een mannelijk burger zijn. Dit vond P.B. van W. opmerkelijk, omdat in het vijfde artikel van de Rechten van de Mens uit 1789 stond: 'Een vrij volk kent geen beweegredenen tot voorkeur in zijn verkiezingen, dan deugd en bekwaamheden. Zij zijn geen beloningen, zij zijn lasten.' Met dit artikel beargumenteerde P.B. van W. dat iedereen het recht had om posities te bezetten zolang men deugdzaam en bekwaam was. De voorwaarde dat diegene een man moest zijn was niet gebaseerd op een recht zodanig, waardoor het vrouwen niet kon worden geweigerd.⁴⁷ Vrouwen bezaten net als mannen van nature kundigheden, ongeacht tot welke klasse ze behoorden, en zouden daardoor in beginsel volgens P.B. van W. tot iedere post moeten zijn gerechtigd.

Daarbij beschouwde P.B. van W. het recht om de regering te kiezen ook als een recht voor het gehele volk, dus ook voor vrouwen. Hij was een van de weinige in zijn tijd die al pleitte voor kiesrecht voor vrouwen. Hij beargumenteerde zijn standpunt door te stellen dat vrouwen net als mannen het recht hadden op de wens om goed te worden geregeerd. Ieder mens had het recht om te stemmen volgens P.B. van W.⁴⁸ Dit was een vrij radicaal standpunt voor die tijd, omdat stemrecht in eerste instantie nog niet was weggelegd voor alle mannelijke burgers en van stemrecht voor vrouwen was zeker al geen sprake. Maar P.B. van W. beschouwde de vrouw als een gelijk gerechtigd onderdeel van de maatschappij. De maatschappij was volgens hem een groot uurwerk en ieder lid hoorde tot het geheel.⁴⁹

Bovendien zorgde de vrouw voor het voortbestaan van de maatschappij, vaak met gevaar voor eigen leven. Hiermee doelde P.B. van W. op het feit dat alleen vrouwen kinderen konden baren en het sterftecijfer van vrouwen in relatie tot bevallingen aanzienlijk was. In dat licht van hun maatschappelijke bijdrage achtte hij het zeker gerechtvaardigd dat vrouwen tenminste dezelfde rechten en vrijheden zouden moeten krijgen als de man.⁵⁰

Het belangrijkste onderwerp in het pamflet is vervolgens de verhouding tussen man en vrouw binnen het huwelijk. Volgens P.B. van W. werden huwelijken zelden gesloten uit liefde. Veel vrouwen werden in zekere zin gedwongen het huwelijk te betreden en werden vervolgens vaak als slavin behandeld. Ondanks het feit dat de vrouw binnen het huwelijk geen rechten had, waren vrouwen, volgens de auteur, net als mannen vrije en gelijke wezens.

P.B. van W. zag het huwelijk als een contract tussen twee gelijke mensen, waardoor beide ook een gelijk aandeel in de huwelijkse regering zouden moeten hebben, maar in de praktijk was de man alleen de gezaghebber. P.B. van W. zag het huwelijk als een contract net als andere contracten die werden gesloten en waarin beide partijen gelijke zeggenschap hadden.⁵¹ Daarbij was P.B. van W. niet tegen het verbreken van het contract door een of beide partijen. Scheiden zag hij dus niet als onmogelijk, vooral wanneer beide partijen niet gelukkig waren en kinderen volgens P.B. van W. hieronder zouden lijden. Het huwelijk was de basis om de maatschappij te vermeerderen en gaf de beste mogelijkheden om kinderen op te voeden tot waardige leden van de maatschappij. De opvoeding zou worden verwaarloosd wanneer de partners in het huwelijk niet met elkaar overweg konden. Een goed huwelijk diende te zijn gebaseerd op vriendschap en volgens P.B. van W. ongedwongen tot stand te komen.

⁴⁶ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 10.

⁴⁷ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 13.

⁴⁸ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 4.

⁴⁹ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 14.

⁵⁰ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 10.

⁵¹ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 9.

De auteur van het radicale pamflet werd naar eigen zeggen geïnspireerd door onder andere de natuurwet van de Duitse rechtsfilosoof Pufendorf uit de 17^e eeuw. Volgens Pufendorf was het huwelijk een contract tussen twee individuen waarin beide rechten en plichten hadden, maar met dien verstande dat hij geloofde dat er geen twee gelijke meesters konden bestaan binnen het huwelijk. Uiteindelijk zou het recht van regeren aan de man toevallen op basis van natuurlijk fysiek en geestelijk overwicht.⁵² P.B. van W. daarentegen schreef over een consequente gelijkheid tussen de partners in een huwelijk waarin geen van beide het overwicht had. Hij zag het als een contract tussen gelijke partners, met gelijke bevoegdheden en zeggenschap. Deze opvatting maakte van P.B. van W. een radicaal denker met betrekking tot de gelijkheid tussen mannen en vrouwen.⁵³

Volgens historica Vega ging P.B. van W. zelfs de Engelse filosoof Locke voorbij in zijn gelijkheidsgedachte. Locke was van mening dat wettelijke kwesties, zoals het recht om te scheiden, de eigendomsrechten binnen het huwelijk en het voogdijschap, weliswaar zouden moeten kunnen worden besproken tussen de partners binnen het huwelijk, maar daarbij zou in diens opvatting wel sprake zijn van een ondergeschikte positie van de vrouw ten opzichte van de man.⁵⁴

P.B. van W. daarentegen vond dat partners in een huwelijk te allen tijde gelijk waren. Zoals hiervoor ook al aangegeven kwam deze gedachte vooral voort uit het natuurrecht denken. Volgens P.B. van W. was er geen enkele reden om verschil te maken tussen mannen en vrouwen. In een natuurstaat was er namelijk sprake van vrijheid en gelijkheid tussen alle mensen. Deze gelijkheid vormde vervolgens de grondslag voor het politieke of sociale contract waarop een burgermaatschappij zou moeten worden gebaseerd. Dit contract stelde P.B. van W. vervolgens in het licht van het huwelijkse contract en beschouwde het als overeenkomend. Het idee dat het huwelijk ontbindbaar was, was ook in de opvatting van Vega een radicale stellingname van P.B. van W., mede omdat hij hierin ook voorbijging aan Pufendorf en Locke. Pufendorf zag echtscheidingen niet als onmogelijk, maar enkel onverenigbaarheid in karakters was niet voldoende. Locke was wel van mening dat wanneer aan de noodzaak voor het aangaan van een huwelijkse gemeenschap, namelijk het voortbrengen van nageslacht en de opvoeding, voldaan was er niet perse nog reden zou zijn om het huwelijk in stand te houden. Daarbij vond P.B. van W. dat de natuurwet de mens niet verplichtte om tot de dood bij elkaar te blijven.⁵⁵

Tot slot lijkt P.B. van W. ook geïnspireerd te zijn door feministe Mary Wollstonecraft. Wollstonecraft leefde in dezelfde tijd als P.B. van W. en schreef over vrouwenrechten waaronder in haar bekendste werk *A Vindication of the Rights of Woman*.⁵⁶ De Engelse publicatie uit 1792 zou pas in 1796 worden vertaald in het Nederlands. De standpunten van Wollstonecraft en P.B. van W. kwamen met betrekking tot de gelijke behandeling van vrouwen op veel aspecten overeen. Het belangrijkste is dat beide auteurs van mening waren dat een goed huwelijk was gestoeld op vriendschap. Wollstonecraft zag het huwelijk als een sociaal contract tussen twee gelijken, maar was daarbij van mening dat passie als basis een vijand was van de rede. P.B. van W. sprak zich daarentegen niet uit tegen passie. Hij vond dat liefde, eendracht en vriendschap de basis vormden van een goed huwelijk. Zonder deze basis werd deze band een vloek en een straf voor beide partners.⁵⁷

Dus met betrekking tot de gedachte dat vriendschap de basis diende te vormen voor een goed huwelijk kwamen P.B. van W. en Wollstonecraft overeen. Maar daarbij vond P.B. van W. liefde en eendracht ook belangrijk, terwijl Wollstonecraft hier geen acht op sloeg. Hierdoor kan niet met

⁵² U. Gerhard, *Debating Women's Equality: Toward a feminist theory of law from European perspective* (New Brunswick 2001) 23; Vega, 'Het Beeld der Vryheid', 93.

⁵³ Vega, 'Het Beeld der Vryheid', 94.

⁵⁴ U. Gerhard, *Debating Women's Equality: Toward a feminist theory of law from European perspective* (New Brunswick 2001) 23.

⁵⁵ Vega, 'Het Beeld der Vryheid', 92- 94; P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 11.

⁵⁶ B. Taylor, *Mary Wollstonecraft and the Feminist Imagination* (Cambridge 2003) 25.

⁵⁷ Taylor, *Mary Wollstonecraft and the Feminist Imagination*, 117; P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 12.

zekerheid worden gesteld dat P.B. van W. ook daadwerkelijk werd geïnspireerd door Wollstonecraft over vriendschap in een huwelijk.

P.B. van W. vergeleek in zijn pamflet de positie van de vrouw meerdere malen met de vroegere verhoudingen tussen burgers en adel. Hij greep terug op deze vroegere verhoudingen waarin de adel de macht had in de Nederlandse Republiek, om daarmee argumenten tégen gelijkheid voor vrouwen te weerleggen. Op deze manier beargumenteerde P.B. van W. dat vrouwen het ook niet verdienen om in onderdrukking te leven. Hij schreef hierover: 'Hoe kan iemand, die in een gevangenis is opgesloten geweest, met genoeg zijn vrijheid smaken, wanneer hij de ketenen hoort waaronder zijn broeders nog zuchten.'⁵⁸ P.B. van W. zag vrouwen dus als medebroeders, die ook de vrijheid moesten kunnen opeisen.

Dit standpunt verdedigde hij door te verwijzen naar de strafrechtelijke positie tussen vrouwen en mannen. Vrouwen kregen namelijk vaak wel dezelfde straffen als mannen. P.B. van W. vond het onterecht dat vrouwen wel strafrechtelijk gelijk werden behandeld, maar voor het overige deel van het maatschappelijk leven niet dezelfde rechten hadden als mannen. Vrouwen hadden ook het recht bevrijd te worden van het despotische gezag waaronder ze leefden. P.B. van W. gebruikte het woord 'despotismus' om ten eerste de aard van de vroegere heerschappij van de adel over de burgers te beschrijven, om vervolgens daarmee duidelijk te maken dat de heerschappij van mannen over vrouwen dezelfde aard had. Het gebruik van het woord 'despotismus' door de auteur is opmerkelijk, omdat het de Duitse versie van het woord despotisme was. Dit maakt duidelijk dat P.B. van W. een bepaalde interesse had in de Duitse wetenschap en verlichting, aangezien de Duitse rechtsfilosoof Pufendorf ook werd beschouwd als de voorloper daarvan.

P.B. van W. had kennis van wetenschappers uit het verleden en hun theorieën, waaronder Pufendorf, maar hij liet zich ook inspireren door eigentijdse ontwikkelingen waaronder de Franse Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1789. De auteur citeerde in zijn pamflet enkele keren artikelen uit de verklaring om zijn betoog te ondersteunen. Een van de artikelen was het hiervoor genoemde vijfde artikel over de verkiezingen voor het verdelen van publieke posten. Daarnaast citeerde P.B. van W. ook nog artikel 35: 'het gansche Maatschappelyke lichaam wordt verdrukt, wanneer zulks zelfs aan één van deszelfde leden geschiedt enz.'⁵⁹ Op deze wijze beargumenteerde hij dat het onderdrukken van vrouwen schadelijk was voor de gehele maatschappij, omdat volgens P.B. van W. vrouwen een wezenlijk onderdeel vormden van die maatschappij.

Uit het gehele pamflet blijkt dat P.B. van W. de verklaring uit Frankrijk zeer belangrijk vond. Hij noemde het de aanzet voor zijn poging om gelijke rechten voor vrouwen te krijgen. Hieruit kan worden geconcludeerd dat P.B. van W. voorstander was van bepaalde revolutionaire ontwikkelingen. Hij steunde de strijd van burgers tegen het despotische gezag van de machthebbers. Hij keurde het goed dat de vrijheid en gelijkheid voor alle burgers werd hersteld en steunde de strijd om dit ook voor vrouwen te realiseren. Hoewel het pamflet grotendeels lijkt te zijn gericht tot de mannelijke burgers in de maatschappij, omdat zij de vrouwen zouden onderdrukken, spreekt P.B. van W. ook enkele keren direct tot de vrouwelijke bevolking. P.B. van W. had dus als doel dat het pamflet werd gelezen door zowel mannen als vrouwen om waarschijnlijk zodoende een publiek debat op gang te brengen en daarmee de vrouwen in de maatschappij tot denken te zetten over hun positie en tot actie over te brengen.

Uit dit inhoudelijk onderzoek naar het pamflet worden een aantal aspecten duidelijker over P.B. van W. als auteur van het werk. P.B. van W. had uitsluitend een positieve kijk op de vrouw. Over zijn mannelijke medemens was hij nadrukkelijk negatiever, vooral omdat volgens P.B. van W. de man schuldig was aan de onderdrukking van de vrouw. Zijn overtuiging dat vrouwen dezelfde bekwaamheden konden bezitten als mannen haalde hij uit voorbeeldvrouwen uit het verleden, zoals Kenau Hasselaar en Catharina de Grote, tsarina van Rusland. Deze vrouwen waren volgens P.B. van W. het bewijs dat ook de vrouw in zijn tijd meer kon betekenen door betere opvoeding en het

⁵⁸ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 12.

⁵⁹ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 14.

hebben van gelijke rechten. Daarbij had P.B. van W. een bepaalde visie van de maatschappij waarvan iedereen gelijkgerechtigd deel uit zou maken. De inspiratie voor deze opvatting kreeg hij zoals gezegd door de theorieën van Pufendorf en Locke. Met name Pufendorf speelde een belangrijke rol. Hieruit kan worden geconcludeerd dat P.B. van W. geïnteresseerd was in verlichte ideeën afkomstig uit andere landen, waaronder Duitsland en Frankrijk. Daarnaast lijkt P.B. van W. ook gespecialiseerd te zijn geweest in rechtswetenschappen, aangezien hij zich liet inspireren door rechtsfilosofen.

Tot slot kan met zekerheid worden gezegd dat P.B. van W. een voorstander was van de revolutionaire ontwikkelingen in de Nederlandse Republiek. Daaruit valt af te leiden dat P.B. van W. mogelijk een patriot was of connecties had binnen de patriottische beweging. Hij vond het namelijk zeer belangrijk dat Nederland voorop zou gaan lopen in de revolutionaire ontwikkelingen door gelijke rechten aan alle burgers te geven, zowel mannen als vrouwen.

Het literair-historisch perspectief maakt dus duidelijk door wat en wie P.B. van W. werd geïnspireerd tot het schrijven van zijn pamflet. Hieruit kunnen ook enkele conclusies worden getrokken met betrekking tot de identiteit van P.B. van W., zoals hierboven al gedaan. Echter dienen ook de andere perspectieven nog te worden toegepast om meer duidelijkheid te krijgen over de achtergrond van het pamflet en de identiteit van P.B. van W., zodat het pamflet vervolgens in context kan worden geplaatst. In het volgende hoofdstuk zal door het politiek historisch perspectief de achtergrond van het pamflet verder worden uitgelicht.

Hoofdstuk 2: Het pamflet in context

Het literair- historisch perspectief heeft in het voorgaande hoofdstuk aangetoond waardoor P.B. van W. werd geïnspireerd, met name welke personen een belangrijke rol speelden voor P.B. van W. om tot zijn radicale gedachtegang te komen. Echter was het betoog van P.B. van W. niet een op zichzelf staand werk. Het pamflet van P.B. van W. *Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land* werd in 1795 gepubliceerd tijdens een roerige periode in de Nederlandse Republiek. Voorafgaand en tijdens de publicatie van het pamflet vonden er historische ontwikkelingen plaats in de Nederlandse Republiek en de rest van Europa, met name in Frankrijk, die invloed hadden op het pamflet van P.B. van W. Deze ontwikkelingen waren ook mede de aanleiding voor P.B. van W. om zijn betoog te schrijven. Het politiek historisch perspectief zal verder inzicht bieden in welke historische ontwikkelingen van invloed waren en welke plaats het pamflet van P.B. van W. innam in het publieke debat over vrouwenrechten aan het einde van de 18^e eeuw. Op deze wijze kan het pamflet in historische context worden geplaatst. Daarbij is het ook van belang het werk van P.B. van W. te vergelijken met andere werken over vrouwenrechten uit die tijd, zodat de radicaliteit van de gedachtegang van P.B. van W. in perspectief kan worden geplaatst.

Vanaf 1780 kreeg stadhouder Willem V de schuld van de misstanden in de Republiek. Vanuit alle lagen van de bevolking werd hij bekritiseerd om zijn handelen. De patriotten, de vernieuwers, kwamen tegenover de prinsgezinden, de aanhangers van de stadhouder, te staan. De patriotten kwamen in verzet tegen de stadhouder, tegen Engeland en tegen de aristocratie in eigen land.⁶⁰ De leider van de patriottenstrijd, Joan Derk van der Capellen tot den Pol, had als doel de voor het leven benoemde regenten onder toezicht te plaatsen van de burgerij.

In deze tijd werden felle anti- aristocratische sentimenten ontwikkeld tegen de politieke elite van de regenten en de stadhouder. De positie van de stadhouder moest volgens Van der Capellen worden verzwakt en de positie van de regenten versterkt, mits onder toezicht van de burgerij. Het anonieme pamflet uit 1781 van Joan Derk van der Capellen tot den Pol was uiteindelijk de aanzet tot de strijd tussen de patriotten en de prinsgezinden. Dit pamflet vormde de theoretische ondersteuning van de politieke hervormingsbeweging van de patriotten.⁶¹

In het pamflet maakte Van der Capellen tot den Pol duidelijk dat een volk enkel vrij kon zijn wanneer dat volk zichzelf wist te verdedigen. Het was een oproep voor burgerbewapening.⁶² Het pamflet zal later in het onderzoek nog uitgebreid aan bod komen, maar het moge duidelijk zijn dat Van der Capellen tot den Pol het volk aanspoorde zich te bewapenen en in vele steden werden dan ook vrijkorpsen opgezet. Enkele steden werden veroverd door de patriotten, terwijl andere steden in de handen bleven van de prinsgezinden. Het land raakte steeds verder verdeeld totdat in 1787 Pruisische troepen ingrepen om de macht van de Oranjes te herstellen. De vrijkorpsen werden gebroken en duizenden patriotten vluchtten naar Frankrijk. De eerste revolutiepoging was mislukt.⁶³

Ondanks de mislukking van de revolutiepoging bleven de patriottische sentimenten bestaan waaronder de roep om meer invloed van burgers. Echter werd in die tijd met het begrip 'burgers' het mannelijke deel van de bevolking bedoeld. Hierdoor ontstond de vraag wat de rol was van de vrouw in de vroege ontwikkeling van de patriottenbeweging en in het bijzonder in de Nederlandse politiek, waarin de patriotten een steeds grotere rol poogden te spelen.

Volgens historicus Rudolf Dekker was de rol van vrouwen in de politiek voorafgaand aan de Bataafse omwenteling marginaal. Uitingen voor vrouwenemancipatie kwamen volgens Dekker in het geheel niet voor. Er waren wel enkele vrouwen die opkwamen voor de belangen van de vrouw in

⁶⁰ N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 150.

⁶¹ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 193; <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/capellen> (geraadpleegd op 12-05-2015).

⁶² Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 199.

⁶³ C.H.E. de Wit, *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787* (Oirsbeek 1974) 173-174.

eigen kring, waaronder Belle van Zuylen en Charlotte- Sophie von Aldenburg, maar hun ideeën werden zelden op schrift gedrukt. In de periode 1784 tot 1787, de tijd waarin de patriottische pers opbloede, schreven enkele vrouwen artikelen en ingezonden brieven, maar het algehele aandeel van vrouwen bleef volgens Dekker gering.⁶⁴

Anderzijds blijkt uit publicaties uit deze tijd dat er wel degelijk geschreven werd over de positie en de rechten van de vrouw. Hoewel de grote discussie over vrouwenrechten pas na de Bataafse omwenteling in 1795 begon kan wel worden gesteld dat de eerste aanzetten tot deze discussie al eerder waren begonnen met onder andere een pamflet uit 1781. Dit pamflet werd onder het pseudoniem Armida Amazone gepubliceerd in de *Vaderlandsche letteroefeningen*, een Nederlands literair- cultureel tijdschrift.

Het pamflet had de titel *Over de manlyke dwinglandy* en was een sarcastische visie op de toenmalige huwelijksverhoudingen. Hierin gaf Armida Amazone, volgens historici Fauré en Vega, met name kritiek op de man- vrouw verhoudingen in die tijd.⁶⁵ De tekst was een opvallende publicatie, omdat er in deze jaren weinig geschriften verschenen met zulke expliciete ideeën over vrouwenemancipatie. Daarnaast was de algehele revolutionaire ontwikkeling in Nederland in 1781 nog niet zo ver gevorderd, en dit blijkt ook uit de standpunten van Armida Amazone. Ze sprak met name de 'aanzienlyke Dames' aan en legde geen verbinding met verdergaande democratische idealen. Bovendien zag Armida Amazone nog geen mogelijkheid de wetten met betrekking tot de positie van de vrouw te doen veranderen, waaruit eveneens blijkt dat de revolutionaire ontwikkelingen nog niet op gang waren.

Het betoog van Armida Amazone ging met name over de geschiedenis en de voorbeeldfuncties van vrouwen hierin.⁶⁶ In het pamflet zijn verder standpunten te herkennen die geïnspireerd waren door het verlichtingsdenken. Ze ontkende bijvoorbeeld dat er natuurlijke verschillen bestonden tussen mannen en vrouwen. Mannen bezaten in haar ogen meer kennis door opvoeding en niet doordat ze meer rationeel vermogen hadden. Ze protesteerde tegen de gewoonte dat stilzwijgende instemming van vrouwen een rechtsbasis vormde van de huwelijksverhouding. Instemming werd vaak verkregen door afdwinging of door gewoonte en was daardoor volgens Armida Amazone geen legitimatie van de macht van de man. Ook vergeleek ze de natuurlijke huwelijksverhouding met onder meer de verhouding tussen politieke mogendheden en beschreef ze het huwelijk in machtspolitieke termen. Op deze wijze bekritiseerde ze de heersende ideeën over de natuurlijke huwelijksverhouding, namelijk dat de vrouw ondergeschikt was aan de man.⁶⁷

Het pamflet werd gepubliceerd in een tijd waarin de patriotten langzaam opkwamen. Het was in de zin van gelijkheid nogal vooruitstrevend, vooral met betrekking tot de positie van de vrouw in een huwelijk. Deze ideeën zouden later meer weerklank krijgen bij andere auteurs, maar dat zou nog enkele jaren duren. In de tussentijd kreeg de patriottische beweging meer aanhang, waarin de pennestrijd steeds heviger werd. Echter het aandeel van vrouwen in de politiek en geschriften over vrouwen bleef zoals gezegd minimaal. Van emancipatorische eisen was amper sprake, uitgezonderd de publicatie van Armida Amazone. De ideeën van Armida Amazone vonden geen voedingsbodem, wellicht door de tegenstrijdigheid over de inspiratie van het stuk. Het pamflet was geïnspireerd door de Amerikaanse Revolutie.⁶⁸ Deze revolutie diende ook als voorbeeld voor de patriotten, maar de rol van vrouwen was ook in die strijd beperkt geweest. De nieuwe ontstane organisatievormen van vrijkorpsen en verenigingen waren dan ook niet toegankelijk voor vrouwen. De roep om meer gelijkheid voor vrouwen door Armida Amazone kreeg vanuit de politiek of maatschappij geen bijval, maar desondanks was Armida niet de enige met kritiek op het gebrek aan rechten voor de vrouw.

⁶⁴ R. Dekker; 'Revolutionaire en contrarevolutionaire vrouwen in Nederland, 1700-1800', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2 (1989) 545-563, hier: 552; Dekker; 'Revolutionaire en contrarevolutionaire vrouwen in Nederland, 553.

⁶⁵ C. Fauré, *Political and Historical Encyclopedia of Women* (Oxford 2004) 201.

⁶⁶ Vega, 'Het Beeld der Vryheid', 90-91.

⁶⁷ Fauré, *Political and Historical Encyclopedia of Women*, 201; Vega, 'Het Beeld der Vryheid', 91.

⁶⁸ Vega, 'Het Beeld der Vryheid', 90.

Het publieke debat bleef dan ook open door de verschillende publicaties die na de publicatie van Armida Amazone nog zouden volgen.

In 1787 werd er een wederom anoniem stuk gepubliceerd over de positie van de vrouw in het huwelijk en hoe deze verbeterd zou moeten worden. Het pamflet *De Advocaat der Vrouwelyke kunne: en wel voornaamenlijk der jonge Dochteren en Weduwwrouwen: met artikelen van bezwaar, tegen de grillen van Madame de verouderde Gewoonte, die de Vrouwelyke Kunne daar door lange in haar aangeboren Recht en Vryheid heeft verkort* werd gepubliceerd in de *Nieuwe algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* in 1787. De auteur wilde ten eerste dat het vrouwen werd toegestaan meer het nuttige en het leerzame in de maatschappij mee te maken. Het ging daarbij over bijeenkomsten waar natuurkunde, wijsbegeerte en andere wetenschappen centraal stonden, zodat ook de geest van vrouwen kon worden verrijkt. Ten tweede wilde de auteur dat de onredelijke neigingen, aandoeningen en hartstochten van vrouwen niet tot schande werden gemaakt, dus dat de emoties van vrouwen niet werden bespot. Volgens de auteur werden vrouwen namelijk wel als overgevoelig gezien, maar binnen het huwelijk moesten ze zich onderschikken aan de wensen van de echtgenoot en mochten zij deze gevoeligheid niet laten zien.

Naar aanleiding van deze bezwaren stelde de auteur een aantal mogelijkheden op waardoor de positie van de vrouw zou kunnen worden verbeterd, namelijk: Vrouwen hadden niet de rechten om hun belangen te uiten, dit recht hadden mannen wel terwijl in zijn optiek vrouwen met meer sympathieke karaktertrekken werden geboren en daardoor beter het algemeen belang konden verwoorden. Vrouwen werden ook vrij geboren net als mannen en zouden gelukkiger en verstandiger kunnen worden door gelijke behandeling. Daarentegen werd de vrouw in het huwelijk als slaaf verbonden aan de kinderen en huiselijke zaken en was ze ondergeschikt aan haar man.⁶⁹

Net als in het pamflet van Armida Amazone lag ook in dit pamflet de nadruk op de gehuwde vrouw en haar positie binnen het huwelijk, maar waar Amazone sprak over natuurlijke gelijkheid tussen mannen en vrouwen pleitte de auteur van het pamflet uit 1787 vooral voor gelijke behandeling, ondanks de natuurlijke verschillen tussen mannen en vrouwen. Uit historisch onderzoek is gebleken dat de publicatie uit 1787 niet uniek was en hetzelfde streven naar betere rechten voor vrouwen al eerder kan worden getraceerd in andere pamfletten, zoals in het pamflet van Armida Amazone uit 1781. Echter in die tijd waren deze idealen nog niet algemeen verspreid en werden ze ook niet als dusdanig geaccepteerd.

In de *Nieuwe algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* waarin het stuk werd gepubliceerd werd er door de redactie verbaasd gereageerd. In het toegevoegde commentaar verklaarde de redactie dat ze in eerste instantie dachten dat het stuk een mislukt spotschrift was. Later kwam de redactie tot de ontdekking dat de auteur het serieus meende. In hun ogen verdedigde hij een Utopia dat in die eeuw niet kon worden gerealiseerd.⁷⁰

Na 1787 stonden de publicaties en de discussie samen met de vlucht van vele patriotten tijdelijk stil, maar geïnspireerd door de Franse Revolutie en de Bataafse omwenteling in 1795 waren er weer en steeds meer radicale geluiden te horen ook met betrekking tot vrouwenrechten en vrouwenemancipatie. Volgens historicus Rutjes werd door de revoluties de ruimte geopend om te discussiëren over de rol van de vrouw in de maatschappij, ook omdat door de invloed van de verlichting het natuurrecht denken centraal kwam te staan, waarin gelijkheid een grote rol speelde. De mogelijkheid ontstond dat de vrouw, als burgeres, een rol kon bemachtigen binnen het politieke spectrum. 'De burgeres' kreeg een definitie en een bepaalde plaats binnen de openbare ruimte en

⁶⁹ 'De Advocaat der Vrouwelyke Kunne; en wel voornaamenlijk der jonge Dochteren en Weduwwrouwen: met artikelen van bezwaar, tegen de grillen van Madame de verouderde Gewoonte, die de Vrouwelyke Kunne daar door lange in haar aangeboren Recht en Vryheid heeft verkort', in *Nieuwe algemeene vaderlandsche letter-Oefeningen* 2(1787)1 – 608, hier: 576-577.

⁷⁰ 'De Advocaat der Vrouwelyke Kunne; en wel voornaamenlijk der jonge Dochteren en Weduwwrouwen: met artikelen van bezwaar', 578.

‘de politiek’. De politieke pers richtte zich in die tijd dan ook tot de vrouw als burgeres.⁷¹ Echter betekende het gebruik van deze term niet meteen dat de burgeressen gelijk waren aan de burgers. De term betekende vooral een gelijkheid naar stand tussen vrouwen. Het woord burgeres was wel net als het woord burger verbonden met burgerschap en burgerrecht, en daarmee kon en werd er wel aanspraak gedaan op een andere gelijkheid namelijk tussen de seksen.

Verschillende auteurs, waaronder Frederik Adolf van der Mark en Petronella Moens, pleitten in hun werken voor meer gelijkheid tussen seksen. Deze tweede gelijkheid werd echter minder breed gedragen en zou niet gaan passen in de nieuwe politieke orde.⁷² Met name de aanspraak op politieke gelijkheid werd al snel onderdrukt, nadat de deelname van vrouwen in de Bataafse politiek ter sprake kwam in bijvoorbeeld de Nationale Vergadering. Hierin werd besloten dat de vertegenwoordigers zouden worden gekozen door stemgerechtigde burgers, maar de vraag was of vrouwen ook stemgerechtigden waren.⁷³ Uiteindelijk werd besloten dat vrouwen geen stemrecht hadden, omdat ze geen burgers waren maar burgeressen en daardoor geen aanspraak hadden op dezelfde rechten als burgers.⁷⁴ Waarom vrouwen werden uitgesloten werd niet duidelijk uitgesproken in de Nationale Vergadering, maar kwam wel naar voren in pamfletten uit die tijd. Hieruit bleek dat vrouwen niet werden gezien als onafhankelijken, omdat ze onder de bescherming van de man stonden. Vanwege deze afhankelijkheid kregen ze geen zelfstandig stemrecht.

Desondanks werd zoals vermeld de aanspraak op deze tweede gelijkheid, die tussen mannen en vrouwen, veelvuldig verwoord in werken uit deze tijd. Het standpunt van de Nationale Vergadering werd dan ook niet zonder meer door iedereen geaccepteerd. In 1795 verscheen het radicale pamflet van P.B van W. *Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land*, het onderwerp van dit onderzoek. Het pamflet was een pleidooi voor de verandering van de positie van vrouwen en was gebaseerd op de Franse *Déclaration des droits de l’homme et du citoyen*.⁷⁵

Het pamflet wordt door historici nog steeds gezien als het meest radicale Nederlandse pamflet over vrouwenrechten uit de 18e eeuw. Feministe Posthumus- van der Goot beschreef het werk als een scherpe kritiek op het lot van vrouwen, de opvoeding, de positie in het huwelijk en de achterstelling van de vrouw in het maatschappelijke en politieke leven. Volgens historica Everard was het een betoog om vrouwen aan te sporen zich uit een onwaardige positie te bevrijden.⁷⁶ Dit standpunt kwam volgens Rutjes voort uit het heerszuchtige gedrag van mannen, terwijl er volgens P.B. van W. voor de heerschappij van mannen binnen de samenleving en het huwelijk geen natuurlijke grondslag was. Dit pamflet uit 1795 kan volgens Rutjes als het bekendste pleidooi voor volledige gelijkheid van politieke en sociale rechten voor vrouwen worden genoemd.⁷⁷ Het werk wordt dan ook nog steeds veelvuldig vermeld in werken over de strijd voor vrouwenemancipatie in de 18^e eeuw.

Hoewel het pamflet van P.B. van W niet het enige werk was dat voor de verbetering van de positie van de vrouw streed, werd het wel beschouwd als een van de radicaalste pamfletten uit die tijd. Het radicale pamflet werd omringd door andere pamfletten, maar deze spraken met name over de maatschappelijke rol van de vrouw en de opvoeding van jonge meisjes. De andere pamfletten pleitten weliswaar ook voor gelijkheid tussen mannen en vrouwen zoals P.B. van W., maar in

⁷¹ Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 169; J. Kloek & K. Tilmans, *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 187.

⁷² Kloek & K. Tilmans, *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’*, 194.

⁷³ *Dagverhaal der Verhandelingen van de Nationaale Vergadering representeerde het Volk van Nederland*, IV nr. 324 (Den Haag 1796) 441.

⁷⁴ Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 171.

⁷⁵ Vega, ‘Het Beeld der Vryheid’, 92.

⁷⁶ Posthumus- van der Goot & A.M. Waal, *Van Moeder op Dochter*, 13; M. Everard, ‘Vrouwen voor ’t vaderland: burgeres Van der Meer en de Bataafse politiek’, *Holland 31* (1999) 281.

⁷⁷ Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 170.

mindere mate. De meeste werken borduurden dus voort op de werken van Armida Amazone en de auteur van de *De Advocaat der Vrouwelyke kunne*.

Frederick Adolf van der Marck, Lieve van Ollefen, Gerrit Paape en Petronella Moens zijn enkele Nederlandse auteurs, die zich eind 18^e eeuw uitlieten over de rechten van vrouwen. Frederik Adolf van der Marck was hoogleraar in staats- natuur- en volkenrecht in 1758 in Groningen. Hij week af van het idee dat natuurrecht uit de Romeinse tijd afkomstig moest zijn, maar pleitte daarentegen voor het gebruik van het Nederlandse recht. Met deze stellingname stuitte hij op verzet binnen de faculteit en werd hij als hoogleraar afgezet. Hierna verhuisde hij naar Nijmegen waar hij te Lingen als hoogleraar rechten werd aangesteld. Hier ontstonden zijn betrekkingen met de patriotten in Nederland. Van der Marck onderhield een briefwisseling met de leider van de patriottische beweging Joan Derk van der Capellen tot den Pol. Hij gaf advies bij staatsrechtelijke vragen.⁷⁸

Het pamflet over vrouwen geschreven door Van der Marck uit 1798 had de titel *Schets over de rechten van den mensch, het algemeen kerkenstaats- en volkerenrecht, ten dienste der burgerij ontworpen als mede tafereel van deelen, afdeelingen en hoofdstukken tot een algemeen Bataafsch wetboek*. In dit pamflet stond dat de vrouw in een huwelijk gelijk was aan de man. Een standpunt dat eerder ook al werd ingenomen door Armida Amazone en P.B. van W. Er was sprake van een van nature gelijke maatschappij met voor beide seksen dezelfde verplichtingen en rechten. De ene sekse had niet het voorrecht de ander te gebieden.⁷⁹ Van der Marck erkende dat de meeste natuurwetenschappers de man dit voorrecht toeschreven, omdat Adam eerder werd geschapen dan Eva. Volgens Van der Marck strookte dit niet met de wet van de rede en bovendien vond hij het argument dat de man sterker en verstandiger was en daarom het voorrecht had over een vrouw te gebieden niet kloppen. Het gaf de man geen recht om over minder verstandige en zwakkere personen te gebieden. Bovendien, wanneer andersom het geval zou zijn, zou ook zij niet over een man dienen te gebieden. Met betrekking tot de verhoudingen binnen het huwelijk sprak Van der Marck, volgens Fauré, over ouderlijk gezag in plaats van vaderlijk gezag. Het huwelijk was volgens hem een verbinding tussen twee gelijke mensen waarin geen van beide privileges had over de ander.⁸⁰

De gelijkheid tussen man en vrouw was ook voor Lieve van Ollefen, dichter en schrijver uit de 18e eeuw, een belangrijk streven. De ongelijkheid binnen het huwelijk vond Ollefen net als Van der Marck onterecht. De oorzaak voor deze ongelijkheid legde Ollefen bij de gebrekkige opvoeding van jonge meisjes. *Het revolutionaire huishouden* uit 1798 was een historisch belangrijk werk van zijn hand, omdat het nadrukkelijk sprak over de emancipatie van de vrouw.⁸¹

Het werk was een toneelstuk over een revolutionair gezin met 6 dochters die handarbeid verrichtten maar ook een opleiding volgden. Volgens historica Posthumus- van der Goot was het werk van Ollefen een wijze waarop het actuele vraagstuk, de rechten van de vrouw, op een populaire manier onder de aandacht werd gebracht.⁸² De vader van het gezin, Standman, verwoordde de emancipatie idealen van Ollefen. Naar zijn mening hadden meisjes geen middelen om uit te kunnen blinken en bleven daardoor steken in de positie van slavinnen van mannen. Volgens Standman waren meisjes gelijk aan jongens, echter kregen zij niet de kans zich te ontwikkelen. Meisjes zouden teveel worden aangemoedigd om zich oppervlakkig te gedragen, omdat ze dan gelukkig zouden zijn.⁸³ De opvoeding van Bataafse meisjes werd door Standman dan ook afgekeurd. Meisjes konden nauwelijks goed lezen of schrijven. Ze werden te snel aangezet tot het doen van handarbeid en naar de kerk te

⁷⁸ P.C. Molhuysen & P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 3* (Leiden 1914) 817-818.

⁷⁹ F.A. van der Marck, *Schets over de rechten van den mensch, het algemeen kerken- staats- en volkerenrecht, ten dienste der burgerij ontworpen* (1798) 73.

⁸⁰ Van der Marck, *Schets over de rechten van den mensch*, 74; Fauré, *Political and Historical Encyclopedia of Women*, 201.

⁸¹ G.J. van Bork & P.J. Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs* (Weesp 1985).

⁸² Posthumus- van der Goot & A.M. Waal, *Van Moeder op Dochter*, 17.

⁸³ L. van Ollefen, *Het Revolutionaire Huishouden: Na-spel* (Amsterdam 1798) 18; Van Ollefen, *Het Revolutionaire Huishouden*, 19.

gaan om daar hun toekomstige man te ontmoeten. Ook zou volgens de geldende norm het voortbrengen van nageslacht het doel zijn van de schepping van de vrouw. Hierdoor waren ongetrouwde vrouwen bij voorbaat verloren. Enkel het voortbrengen en opvoeden van kinderen was waarvoor de vrouw bestond. Deze zienswijze werd door Standman nadrukkelijk afgewezen en daarmee indirect ook door Ollefen. Volgens Ollefen konden vrouwen dezelfde arbeid verrichten als mannen, maar door de verkeerde opvoeding werden ze daarvoor ongeschikt. Vrouwen zouden ook kunsten en wetenschappen kunnen beoefenen, wanneer ze daar de kans voor zouden krijgen.⁸⁴

Dus waar Van der Marck meer sprak over de machtsverdeling tussen mannen en vrouwen en de bijkomende rolverdeling, sprak Ollefen meer over de functie van de vrouw en op welke wijze deze kon worden verbeterd. Volgens historica Fauré schetste Ollefen de ideale nieuwe familie met algemene gelijkheid tussen man en vrouw.⁸⁵ Zowel Van der Marck als Ollefen waren van mening dat de verhoudingen binnen het huwelijk meer gelijk zou moeten worden.

Het werk waarin de meningen van zowel P.B. van W., Van der Marck en Ollefen terug te vinden waren was het werk van Gerrit Paape. Paape was een dichter en schrijver uit de 18^e eeuw. Peter Altena beschreef Paape als theoreticus van de patriotten en historicus van de lokale patriottische genootschappen. Hij schreef onder andere voor een van de radicaalste dagbladen uit die tijd, de *Hollandse Historische Courant*.⁸⁶ Maar schreef daarnaast ook nog verschillende gedichten en pamfletten, waaronder *De Bataafsche Republiek, zo als zij behoort te zijn en zo als zij weezen kan: of Revolutionaire Droom in 1798: wegens toekomstige gebeurtenissen tot 1998*.

In het pamflet verzocht Paape de Bataafse bestuurders de aandacht te vestigen op het vrouwelijke deel van de bevolking. Van nature waren vrouwen vrije mensen, maar werden volgens Paape ten onrechte niet als burgers erkend. Mannen maakten de vrouwen tot slavinnen en sloten hen buiten alle politiek. Terwijl vrouwen wel geschikt waren om een opleiding te volgen werd dit ze onmogelijk gemaakt.⁸⁷ Deze stellingname van Paape kwam sterk overeen met het pleidooi van P.B. van W. Beide zagen de vrouw als van nature een vrij mens dat dezelfde rechten diende te hebben als de man. Daarbij vond Paape ook dat vrouwen een plaats moesten kunnen bemachtigen binnen de politiek, wanneer ze de bekwaamheden bezaten. Net als P.B. van W. vond Paape het onterecht dat mannen wel bevrijd waren van de onderdrukking, maar vrouwen niet, terwijl zij ook deel uitmaakten van dezelfde maatschappij. Vervolgens ging Paape in op de opvoeding en scholing van vrouwen, onderwerpen waar Van der Marck en Ollefen zich ook om bekommerden. Paape zag net als Van der Marck vrouwen vooral in de rol van goede huishoudsters, kinderlievende moeders en verstandige verzorgsters. Maar vrouwen moesten de kans krijgen om door middel van scholing deze rollen goed te kunnen vervullen. Paape stelde de vrouw verantwoordelijk voor de opvoeding van kinderen tot nuttige burgers voor de Republiek.⁸⁸

De wijze waarop jonge meisjes dienden te worden opgevoed en opgeleid tot nuttige burgers en goede moeders werd een jaar later beschreven door Petronella Moens. Petronella Moens was een dichteres en schrijfster. Ze werkte samen met de radicale patriot Bernardus Bosch en steunde de Bataafse Revolutie van 1795. Ook was ze een voorstander van actief en passief kiesrecht voor vrouwen.

In 1798 begon ze een politiek tijdschrift *De Vriendin van 't Vaderland*. Ze zou in eerste instantie in het tijdschrift geen politieke actuele kwesties behandelen, maar dit gebeurde uiteindelijk toch. Haar tijdschriften waren gewijd aan het uitleggen van het politieke proces aan de gewone burgers, zowel mannen als vrouwen. Zij maakte duidelijk dat ook vrouwen zich voor politiek mochten

⁸⁴ Van Ollefen, *Het Revolutionaire Huishouden*, 20-21.

⁸⁵ Fauré, *Political and Historical Encyclopedia of Women*, 202.

⁸⁶ P. Altena, *Gerrit Paape, de Bataafsche Republiek, zo als zij behoort te zijn, en zo als zij weezen kan: of Revolutionaire Droom in 1798: wegens toekomstige gebeurtenissen tot 1998* (Nijmegen 1998) 101.

⁸⁷ Altena, *Gerrit Paape, de Bataafsche Republiek*, 77.

⁸⁸ Altena, *Gerrit Paape, de Bataafsche Republiek*, 79.

interesseren.⁸⁹ In haar blad besprak ze onder andere hoe jonge meisjes moesten worden opgevoed, zodat ze uiteindelijk dezelfde vaardigheden konden bezitten als jongens. In dit opzicht kwam haar visie overeen met de idealen van Ollefen. Beide auteurs wilden een betere opvoeding voor jonge meisjes, zodat zij zich konden ontwikkelen tot gelijken van de man.

Moens nam voor de opvoeding van kinderen een voorbeeld aan de Spartaanse opvoeding van kinderen uit de oudheid. Mannen en vrouwen kregen toen dezelfde opvoeding, terwijl in haar tijd, de tijd van de Verlichting, de opvoeding van de vrouwen werd verwaarloosd. Volgens de schrijfster waren er maar weinig vrouwen met goede kennis en vaardigheden, terwijl vrouwen hiervoor wel het vermogen en het verstand bezaten. Ze konden de gelijken van mannen zijn en bovendien waren vrouwen daarbij vaak vernuftiger en verfijnder dan mannen. De achterstand van vrouwen kwam volgens Moens ook met name door de achterliggende opvoeding van meisjes. Hierdoor waren veel meisjes niet geschikt om nuttige echtgenotes of goede moeders te worden.⁹⁰

Volgens historica Jensen wilde Moens een goede opleiding voor vrouwen, omdat vrouwen de verantwoordelijkheid over het huishouden hadden en de opleiding van kinderen moesten verzorgen, terwijl de mannen dienden te regeren en het land te beschermen.⁹¹ Hoewel ze in beginsel wel van mening was dat vrouwen de gelijken van mannen waren, wilde ze niet dat vrouwen de rol van mannen over zouden nemen en visa versa. Gelijkheid had dus een beperkte betekenis. Dit was ook het geval bij Van der Marck en Ollefen. Ze wilden meer gelijke rechten voor de vrouw en een betere verhouding tussen man en vrouw in het huwelijk, maar van consequente gelijkheid was geen sprake zoals bij P.B. van W meer het geval was.

Uit de voorgaande publicaties blijkt dat het beeld van de strijd voor vrouwenemancipatie in Nederland na 1795 moet worden bijgesteld. Er werden wel degelijk diverse stukken gepubliceerd met wensen voor vrouwenemancipatie, waarin vooral de opvoeding van meisjes en de positie van de vrouw binnen het huwelijk centraal stonden. In dit beeld was het pamflet van P.B. van W wel uniek, omdat het een van de weinige en een van de eerste werken was dat sprak over politieke rechten voor vrouwen met de nadruk op politieke participatie. Daarnaast baseerde P.B. van W. zijn gelijkheidstheorie op het natuurrecht denken, waardoor zijn argumenten op wetenschap gebaseerd waren. Andere auteurs waren wel van mening dat vrouwen net zo capabel waren als mannen, maar dit had met name betrekking op de maatschappelijke vaardigheden. In enkele gevallen was er de roep om stemrecht, maar niet om daadwerkelijke deelname aan de politiek.

De nadruk in de Bataafse pleidooien van Frederick Adolf van Der Mark, Lieve van Ollefen, Gerrit Paape en Petronella Moens lag op het onderwijs voor vrouwen en gelijkwaardige rechten binnen het huwelijk, omdat de vrouw in de Bataafse tijd werd gezien als opvoedster van Bataafse burgers en hoedsters van de revolutionaire idealen.⁹² Vanuit de hiervoor aangehaalde burgerschapsdiscussie in de Bataafse tijd werden vrouwen wel meer beschouwd als rationele wezens. Tijdens deze discussie werd de rol van de vrouw in de maatschappij opnieuw gedefinieerd, maar in tegenstelling tot de wensen in de publicatie van P.B. van W. werd opnieuw de nadruk gelegd op de rol van opvoedster. Via de zorg voor de opvoeding konden vrouwen een bijdragen leveren aan de publieke zaak.⁹³ Van politieke rechten voor burgeressen was uiteindelijk dus geen sprake. In 1799 eindigde de publieke discussie over de manier waarop burgeressen op gelijke voet konden komen met burgers in het politieke leven.⁹⁴ De tijd van politieke aanspraken was voorlopig weer voorbij.

⁸⁹ <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/PetronellaMoens> (geraadpleegd 03-06-2015).

⁹⁰ P. Moens, *Vriendin van 't Vaderland* (Amsterdam 1799) 99.

⁹¹ L. Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt: vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001) 288.

⁹² Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 176.

⁹³ Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 176-177.

⁹⁴ Kloek & K. Tilmans, *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger'*, 201.

Het pamflet van P.B. van W. was dus niet het enige werk dat pleitte voor vrouwenrechten in Nederland aan het einde van de 18^e eeuw. Geïnspireerd door revolutionaire ontwikkelingen in Frankrijk en in eigen land verschenen er verschillende werken van onder andere Lieve van Ollefen en Petronella Moens. Deze werken hadden dezelfde ideeën over het veranderen van de positie van de vrouw in de nieuwe revolutionaire politiek en maatschappij van de Republiek. Het pamflet van P.B. van W. paste dus goed tussen deze andere werken, maar de auteur had een radicalere visie dan de andere auteurs. Vandaar de suggestie door verschillende historici waaronder Sturkenboom, dat mogelijk de radicaal feministe Etta Palm de auteur van het pamflet zou zijn.

Hoofdstuk 3: De auteur van het pamflet P.B. van W.

Het literair- historisch en politiek historisch perspectief hebben al verschillende facetten van het pamflet belicht. Het standpunt van P.B. van W. in het debat in de 18^e eeuw over vrouwenrechten komt duidelijk naar voren door het literair- historisch perspectief. De radicaliteit van dit standpunt in vergelijking met andere pamfletten uit die tijd en historische ontwikkelingen heeft het politiek historisch perspectief naar voren gebracht. Echter geeft het toepassen van beide perspectieven onvoldoende informatie over de identiteit van P.B. van W. om vast te kunnen stellen wie er achter deze initialen schuil gaat. Hoewel het pamflet *Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land* door P.B. van W. werd gepubliceerd in een tijd waarin nog meer pamfletten werden uitgebracht die handelden over de positie van de vrouw, werden de auteurs, waaronder Moens en Van der Marck, van deze andere pamfletten niet genoemd als mogelijke auteurs achter de initialen P.B. van W.

Enkele historici durfden uitspraken te doen over de mogelijke auteur van het pamflet. De historica Dorothee Sturkenboom vermeldde dat er een these is geopperd dat Etta Palm- Aelders het pamflet zou hebben geschreven.⁹⁵ Ook door andere historici werd het pamflet in verband gebracht met Etta Palm. Hoewel uit het literair- historisch onderzoek naar het pamflet al enigszins is gebleken dat P.B. van W. waarschijnlijk een man was, is het toch van belang de suggestie richting Etta Palm te onderzoeken door de vermelding van verschillende historici. In verschillende publicaties werden de ideeën van P.B. van W. in verband gebracht met de strijd voor vrouwenrechten gevoerd door Etta Palm. Ondanks deze suggesties is er tot op heden nog geen uitgebreid onderzoek gedaan naar de mogelijkheid hiervan. In dit hoofdstuk wordt deze suggestie verder onderzocht. De denkwijze en levenservaringen van Etta Palm worden vergeleken met het pamflet zowel op een inhoudelijke als praktische wijze. Voorafgaand aan het onderzoek dient er eerst een korte biografie van haar aan bod te komen.

Etta Palm- Aelders staat bekend als een van de eerste feministen van Nederland. Ze werd in 1743 geboren in Groningen als dochter van ondernemende ouders. Haar vader, Jacobus Aelders, was pachter van de stadsbank van lening en eigenaar van een papiermolen. Haar moeder, Agatha Petronella de Sitter, eigenaresse van de papiermolen nam na de dood van haar man de stadsbank van lening over. Op haar negentiende werd Etta uitgehuwelijkt aan Christiaan Ferdinand Lodewijk Palm, dit tot ongenoegen van haarzelf. Verschillende historici, waaronder Hardenberg, denken dan ook dat dit huwelijk werd gesloten om de relatie tussen Etta en de getrouwde Assuerus Johan Veldman te stoppen. Uit het huwelijk tussen Etta en Christiaan Palm werd een dochttertje geboren dat maar enkele maanden zou leven. Christiaan Palm was al vertrokken naar Oost- Indië, voordat het meisje werd geboren. De reden voor zijn vertrek was volgens verschillende bronnen, waaronder de publicatie van Hardenberg, het aanhoudende contact tussen Etta en Veldman.⁹⁶

Na het vertrek van haar echtgenoot en de dood van haar dochter kwam Etta in contact met de advocaat Johannes Munniks. Met Munniks zou ze in 1768 richting Italië reizen, omdat Munniks was benoemd tot consul van Sicilië. Uit haar eigen verklaring blijkt dat Etta ziek werd in Zuid-Frankrijk, waarna Munniks alleen doorreisde en zichzelf later naar Parijs vertrok.⁹⁷ Eenmaal in Parijs presenteerde ze zichzelf als baronesse d'Aelders en onderhield goede betrekkingen met hooggeplaatste Hollanders en Fransen op belangrijke posten. Via deze contacten wist ze zichzelf te onderhouden en tot welstand te geraken. Ze werkte vanaf 1778 met name als informante voor onder andere de eerste minister van Lodewijk XVI en vanaf 1788 voor raadpensionaris Laurens Pieter van de Spiegel, de hoogste bestuurder van de Republiek onder stadhouder Willem V. Haar diplomatieke activiteiten zouden tot 1792 voortduren.

⁹⁵ Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 339.

⁹⁶ H. Hardenberg, *Etta Palm. Een Hollandse Parisienne 1743-1799* (Assen 1962) 3; W.J. Koppius, *Etta Palm. Nederland's eerste feministe* (Zeist 1929) 15.

⁹⁷ <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/EttaPalm> (geraadpleegd op 16-04-2015).

In deze tijd publiceerde Etta ook nog enkele pamfletten waarin ze haar afkeer voor de Nederlandse patriotten liet blijken. Ze verdedigde de Nederlandse constitutie en was een aanhanger van de stadhouder. Daarentegen werd ze ook geïnspireerd door de Franse Revolutie en pleitte bij Van de Spiegel voor hervormingen in de Nederlandse constitutie, zodat het volk meer invloed zou krijgen.

Naast haar diplomatieke activiteiten werd Etta lid van verschillende revolutionaire clubs in Parijs waaronder 'Société des Amis de la Verité'.⁹⁸ Binnen deze clubs sprak ze met name over vrouwenrechten. Ze wilde dat vrouwen dezelfde vrijheid en rechtvaardigheid kregen die de mannen hadden verkregen na de Franse Revolutie. In 1791 richtte ze haar eigen vrouwengezelschap op de *Société Patriotique et de Bienfaisance des Amies de la Vérité*. Het gezelschap zette zich in voor verbeteringen van de positie van vrouwen bijvoorbeeld binnen de erfeniswetgeving en het huwelijk. Daarnaast steunde het gezelschap meisjes die een opleiding wilden volgen.⁹⁹

In Frankrijk werd de zogenaamde barones niet door iedereen bewonderd. Ze werd onder andere gezien als spion voor Nederland en Pruisen, waardoor haar loyaliteit aan Frankrijk en de revolutie in twijfel werd getrokken. In 1792 vertrok Etta weer naar Nederland vermoedelijk om het geweld in Parijs te ontlopen. Eenmaal terug in Nederland werkte ze nog steeds voor de Franse minister Lebrun en hield hem op de hoogte van de ontwikkelingen in Nederland. Daarnaast onderhield ze ook nog contact met Van de Spiegel, maar beide contacten hielden op nadat Frankrijk de Nederlandse Republiek de oorlog verklaarde in 1793. Ze verloor haar inkomen en kreeg alleen nog enkele keren geldelijke steun vanuit het Nederlandse hof.

In 1795 trad Etta nog een keer in de publiciteit toen ze in de *Oprechte Nationaale Courant* een pleidooi voor het oprichten van vrouwenclubs publiceerde. Kort daarna werd ze samen met Van de Spiegel gevangengenomen in kasteel te Woerden op verdenking van orangistische sympathieën. In 1798 werd ze vrijgelaten wegens gebrek aan bewijs voor deze beschuldiging. Over haar leven na haar vrijlating is niet veel bekend. Naar alle waarschijnlijkheid overleed ze kort daarna in Den Haag.¹⁰⁰

Met betrekking tot het auteurschap van het pamflet *Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land* zijn er door historici verschillende suggesties gedaan, waaronder dus Etta Palm.

Kloek en Mijnhardt maakten in hun publicatie *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* ook een melding van het radicale pamflet *Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land*. Dit pamflet plaatsten ze in de kringen rond Concordet, Olympe de Gouges en Etta Palm, omdat de stijl en de strekking sterk overeenkwamen met wat er enkele jaren daarvoor was verdedigd tijdens de Franse Conventie. Kloek en Mijnhardt verdedigden het idee dat Etta mogelijk de schrijfster was door te wijzen op het feit dat ze tijdens de Franse Revolutie een vertegenwoordigster was van vrouwenrechten, en streed voor absolute gelijkheid van man en vrouw binnen het huwelijk.¹⁰¹

Naar de inzichten van historica Vega was de schrijver van het pamflet tevreden over de inval van de Fransen. Dit concludeerde zij uit de eerste regels van het betoog, die refereren aan de Franse *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*. Bovendien was volgens Vega het hele betoog over de positie van de vrouw regelrecht gebaseerd op deze verklaring.¹⁰²

Hierdoor zou Etta Palm kunnen worden uitgesloten als mogelijk schrijfster van het pamflet, maar dit zou te voorbarig zijn. De feministe was geen voorstander van de patriotten in Nederland, maar daarmee niet vóór een Franse inval. Ze was altijd aanhanger van de stadhouder gebleven

⁹⁸ J. Vega, 'Feminist Republicanism. Etta Palm- Aelders on justice, virtue and men' *History of European Ideas* 10 (1989) 333-351, hier: 335-336.

⁹⁹ S. G. Bell & K. Offen, *Women, The Family and Freedom : 1750-1880* (Stanford 1983) 98.

¹⁰⁰ <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/EttaPalm> (geraadpleegd op 16-05-2015).

¹⁰¹ J.J. Kloek & W.W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 253-254.

¹⁰² Vega, 'Het Beeld der Vryheid', 92.

ondanks haar democratische standpunten.¹⁰³ Desondanks zou ze alsnog de auteur van het pamflet kunnen zijn geweest, aangezien de afgeleide goedkeuring van Vega een aanname is, die niet direct kan worden bewezen. Etta zou de Franse Verklaring van de Rechten van de Mens ook kunnen hebben gelezen zonder direct de Franse inval goed te keuren. Ze was bekend om haar strijd voor gelijke rechten voor vrouwen en had deze strijd met name in Frankrijk gestreden.¹⁰⁴

Uit de waarnemingen van de hiervoor genoemde historici blijkt dat er zowel argumenten voor als tegen zijn ten aanzien van de suggestie dat Etta Palm de auteur van het pamflet zou zijn. Door nader onderzoek te doen naar haar leven en overtuigingen zijn er de nodige argumenten voorhanden, waarmee de suggestie dat ze het pamflet heeft geschreven kan worden verdedigd. Anderzijds zijn er ook nog een aantal aspecten waardoor dit zeer onwaarschijnlijk lijkt. Voordat het pamflet inhoudelijk wordt onderzocht zal eerst praktische informatie over het pamflet aan bod komen.

Het werk was uitgegeven in Harlingen in 1795. In datzelfde jaar werd Etta in mei opgepakt toen de Nederlanden werden veroverd door het Franse leger en de Bataafse Republiek werd uitgeroepen. Samen met Bentinck en Van de Spiegel werd ze opgesloten in het kasteel te Woerden.¹⁰⁵ Hierdoor lijkt het onwaarschijnlijk dat ze nog een pamflet heeft kunnen laten publiceren, ook omdat ze in deze tijd onder nogal erbarmelijke omstandigheden leefde. Daarentegen blijkt uit andere bronnen dat ze vlak voor haar arrestatie nog een pleidooi had gehouden in de *Oprechte Natioanaale Courant* voor het oprichten van vrouwenclubs naar Frans voorbeeld. De tekst daarvoor schreef ze anoniem.¹⁰⁶

Deze informatie kan makkelijk verbonden worden met het pamflet. Ten eerste, omdat het pamflet ook werd uitgegeven in 1795 net als Etta's pleidooi in de courant. Het feit dus dat Etta nog in datzelfde jaar werd gearresteerd zou geen obstakel hoeven zijn. Ten tweede zijn beide teksten anoniem geschreven, wederom een overeenkomst tussen het handelen van de Nederlandse feministe en het anonieme betoog. Resteert enkel wel de vraag waarom het betoog werd uitgegeven door drukkerij Van der Plaats in Harlingen en niet ook door de *Oprechte Nationale Courant*. Opmerkelijk omdat de courant tot 1798 betrekkelijk veel van en over vrouwen publiceerde. Als Etta het betoog had geschreven had ze dit ook bij de courant kunnen laten publiceren.¹⁰⁷ Er bestond in principe al een relatie tussen de uitgever van de courant en de feministe, waardoor het onlogisch was voor Etta om het betoog door drukkerij Van der Plaats in Harlingen te laten publiceren. Hoewel ze in Nederland verbleef ten tijde van de publicatie van het pamflet geeft de verdere praktische informatie over het pamflet geen uitsluitsel dat Etta de auteur zou zijn.

Met betrekking tot de inhoudelijke aspecten van het pamflet in relatie tot Etta Palm zijn er wederom een aantal overeenkomsten, maar ook tegenstellingen te ontdekken. Uit de eerst regel van het pamflet komt naar voren dat de auteur de Franse Verklaring van de Rechten van de Mens had gelezen: 'Ik heb, myn Vriend! Voor eenige dagen, de Rechten van den Mensch, zo als dezelve in Frankryk aangenomen zyn, geleezen'.¹⁰⁸ Ten tijde van de Franse Revolutie verbleef Etta niet in Parijs, maar in het nabij gelegen Creil. Ze bevond zich dichtbij de plaats waar de verklaring werd uitgebracht en kan deze daardoor makkelijk zelf hebben gelezen. Daarnaast was ze in haar jeugd door haar moeder onderwezen in het Frans en verbleef ze al een lange tijd in Frankrijk voordat de verklaring uitkwam. Het lezen van de verklaring zal voor haar dan ook geen probleem zijn geweest.¹⁰⁹

¹⁰³ Koppius, *Etta Palm*, 26.

¹⁰⁴ Vega, 'Feminist Republicanism', 338.

¹⁰⁵ Koppius, *Etta Palm*, 51.

¹⁰⁶ R. Dekker & J. Vega, 'Women and the Dutch Revolution of the Late Eighteenth Century', in C. Fauré; *Political and Historical Encyclopedia of Women* (Londen 2003) 207.

¹⁰⁷ R. Dekker, 'Revolutionaire en contrarevolutionaire vrouwen in Nederland, 1780-1800', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102(1989) 545-563, hier: 557.

¹⁰⁸ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 1.

¹⁰⁹ Koppius, *Etta Palm*, 13; Vega, 'Feminist Republicanism', 334.

Verder kwam in verschillende werken naar voren dat Etta een sterk voorstander was van gelijkheid en vrijheid, die werden gepropageerd door de nieuwe revolutionaire beweging in Frankrijk.¹¹⁰ Ze werd dan ook lid van het net opgerichte Amis de La Vérité, een genootschap waar vergaande maatschappelijke hervormingen werden besproken. De jaren daarna bleef ze zich in deze kringen bewegen en werd onder andere lid van de aan de Jacobijnen gelieerde Société Fraternelle des Patriotes des deux Sexes.¹¹¹

Het pamflet was in z'n geheel gericht op specifiek de rechten van vrouwen. Etta Palm vocht ook voor vrouwenrechten in haar tijd in onder andere de revolutionaire clubs waaraan ze deelnam in Frankrijk. Vervolgens sprak zij zich ook in Nederland uit voor vrouwenrechten, waaronder in het pleidooi in de *Oprechte Nationale Courant* dat in hetzelfde jaar als het pamflet werd gepubliceerd. Een duidelijke overeenkomst waardoor verschillende historici het pamflet toeschreven aan de kring van prominente voorvechters van vrouwenrechten waaronder Concordet, Olympe de Gouges en Etta Palm.

Er zijn in het pamflet verschillende standpunten van Concordet te herkennen. Etta onderhield een nauwe band met de filosoof en zou de standpunten van Concordet kunnen hebben verwerkt in het pamflet als onderdeel van haar eigen standpunten.¹¹² De Franse filosoof was van mening dat vrouwen dezelfde rechten verdienden als mannen. De natuurlijke rechten van de vrouw waren hetzelfde als voor de man. Deze natuurlijke rechten van vrouwen kwamen uitgebreid aan bod in het pamflet, maar hierbij moet wel een kanttekening worden geplaatst. In het pamflet werd gesproken over de natuurwet met een referentie naar Pufendorf.¹¹³ Na het verrichten van meer onderzoek naar Pufendorf valt er echter geen directe link te leggen tussen Etta en de Duitse wetenschapper uit de 17^e eeuw. De werken van Pufendorf werden in de 18^e eeuw veelvuldig gepubliceerd en Rousseau raadde diens werken aan jonge mensen aan.¹¹⁴ Etta was wel bekend met Rousseau en zou wellicht via deze weg bekend kunnen zijn geraakt met Pufendorf, maar deze link lijkt zeer onwaarschijnlijk.

Bepalend voor de standpunten en denkbeelden van Etta Palm waren haar afkomst, opvoeding en politieke overtuiging. Deze aspecten weerspiegelen zich in het pamflet van P.B. van W.

De denkbeelden van de Nederlandse feministe werden niet alleen beïnvloed door de verlichting en de Franse Revolutie, maar ook door haar eigen ervaringen in haar jeugd. Ze werd door haar ouders gedwongen een man te trouwen zonder daar zelf zeggenschap over te hebben. Daarom ook streed ze voor een betere opvoeding en opleiding voor jonge meisjes, zodat deze zich wel zelf konden onderhouden en niet op het huwelijk waren aangewezen.¹¹⁵

In het pamflet besteedde de auteur ook veel tijd aan het uitleggen van zijn/haar standpunt over het onderwijs en de positie van vrouwen in het huwelijk. De auteur sprak over hoe weinig huwelijken werden gesloten uit liefde en dat mannen vrouwen als slavin kochten terwijl zij wellicht niet toe was aan deze verbintenis.¹¹⁶ Met name deze nadruk op de vele gedwongen huwelijken en de afkeuring van de auteur zou goed passen bij het karakter en het verleden van Etta. Daarnaast sprak de auteur in het pamflet ook over de onmogelijkheid voor jonge meisjes om meer te leren dan wat ze tijdens de opvoeding hadden meekrijgen. Een kwestie waarvoor de feministe zich ook inzette in haar tijd.

Over het huwelijk schreef Etta verschillende werken en hierin stelde ze dat een vrouw de vriendin van de man diende te zijn in het huwelijk, omdat vriendschap langer bleef dan schoonheid

¹¹⁰ Hardenberg, *Etta Palm. Een Hollandse Parissienne*, 32.

¹¹¹ <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/EttaPalm> (geraadpleegd op 13-04-2015).

¹¹² Vega, 'Feminist Republicanism', 335.

¹¹³ Koppius, *Etta Palm*, 66; P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 1.

¹¹⁴ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/482927/Samuel-baron-von-Pufendorf> (geraadpleegd op 16-05-2015).

¹¹⁵ Posthumus-van der Goot, *Van Moeder op Dochter*, 20.

¹¹⁶ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 5.

en hartstocht.¹¹⁷ Deze stellingname komt ook terug in het pamflet in de volgende woorden: 'Zeker is het, wanneer wij vriendschap met iemand hebben gesloten, een vriendschap die geen ander belang heeft, dan de overeenstemming van ons gemoed (en deze bepaalt zich tussen man en vrouw) pas dan wordt het huwelijk eerst een zaligheid op deze aarde.'¹¹⁸

Dus met betrekking tot onderwijs en het huwelijk kwamen de standpunten van Etta Palm en de ideeën in het pamflet grotendeels overeen, maar dit geeft onvoldoende uitsluitsel aangezien in publicaties uit die tijd is gebleken dat meer auteurs deze mening deelden. Daarentegen staat in het pamflet ook het recht om te stemmen voor vrouwen centraal. In het pamflet speelt dit onderwerp een grote rol, maar uit bronnen valt op te maken dat Etta Palm zich niet zo zeer bezighield met stemrecht voor vrouwen.

Tenslotte was een belangrijk onderdeel van Etta's leven haar politieke overtuiging. In eerste instantie was ze loyaal aan de stadhouder en handelde niet uit sympathie voor aristocratie of anti-democratie. Ze was sterk tegenstander van de patriottische revolutionairen in Nederland, omdat ze de orde verstoorden en geen goede plannen hadden voor hervormingen. De Nederlandse patriotten waren volgens haar vooral regenten die tegen de monarchale positie van de stadhouder vochten. Door de Franse Revolutie leek haar standpunt te veranderen. Ze bleef loyaal aan de stadhouder, maar ze raakte ook geïnteresseerd in de Nederlandse constitutionele principes en werd kritisch tegenover de staatsinrichting.¹¹⁹

In het pamflet staan enkele opvallende begrippen waaronder de woorden 'patriottische vrouwen'. Dit doet de gedachte opkomen dat het pamflet niet kon zijn geschreven door Etta Palm, omdat zij een tegenstander was van de patriotten in Nederland. Echter de patriottische vrouwen in het pamflet zijn vrouwen, die vochten voor het vaderland en daarmee hun vaderlandsliefde lieten zien. Enkele van deze vrouwen waren Kenau Hasselaar en Anna Maria Schuurman.¹²⁰ Andere vrouwen, waaronder Etta Palm zelf, gebruikten deze vrouwen regelmatig als voorbeeld om hun standpunten over vrouwenrechten te verdedigen. Dit deed de feministe onder andere in een toespraak in Frankrijk.

De toespraak vond plaats in 1790 voor de *Confédération des Amis de la Verité*. De tekst was door Etta geschreven, maar werd niet door haarzelf, maar door een man voorgedragen. Een vrouw op de tribune was een zeldzaamheid en het publiek bestond vooral uit mannen en daardoor werd ze mogelijk niet serieus genomen wanneer ze de toespraak zelf zou voordragen. Uit de toespraak kwam wel duidelijk naar voren dat het door een vrouw was geschreven en vanuit een vrouwelijk oogpunt uitspraken werden gedaan.¹²¹

In vergelijking met het betoog van P.B. van W. komt dit niet overeen. Het betoog lijkt door een man te zijn geschreven en werd de situatie van de vrouw vanuit een mannelijk oogpunt bekeken. Maar de mogelijkheid bestaat ook, zoals eerder aangegeven, dat Etta zich in het pamflet voordeed als man om serieus te worden genomen, zoals tijdens de toespraak. Daarentegen klonk de toespraak van Etta Palm meer als een smeekbede aan de man om de vrouw gelijke kansen te geven, terwijl het betoog van P.B. van W. een terechtstelling was van de man en de gelijkstelling van de vrouw werd geëist. Bovendien was ze in haar toespraak van mening dat de vrouw zwakker was dan de man, maar de man de vrouw kon helpen even krachtig te worden als de man. Door opvoeding en goede wetten voor vrouwen kon de vrouw uit de slavernij loskomen en delen in de roem van de man. Ze wilde de minderwaardige positie van de vrouw verbeteren door de natuurlijke begaafdheden van de vrouw te versterken met een zorgvuldige opvoeding.¹²²

Waar Etta de nadruk legde op de opvoeding en het onderwijs hechtte P.B. van W. meer waarde aan het natuurrecht denken, namelijk dat de natuur geen aanleiding gaf om verschil te

¹¹⁷ Koppius, *Etta Palm*, 71.

¹¹⁸ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 12.

¹¹⁹ Vega, 'Feminist Republicanism', 337-338.

¹²⁰ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 2.

¹²¹ Koppius, *Etta Palm*, 73.

¹²² Koppius, *Etta Palm*, 75-76; Bell & K. Offen, *Women, The Family and Freedom*, 104.

maken tussen man en vrouw. Daarom kan worden geconcludeerd dat de toespraak van Etta en het betoog van P.B. van W. in de kern nadrukkelijk verschilden over de natuurlijke positie van de vrouw. Beide pleitten voor de verbetering van de positie van de vrouw, maar de gegeven oorzaak voor deze positie was verschillend. Voor P.B. van W. waren vrouwen van nature gelijk aan de man, maar werden in een minderwaardige positie gedwongen. Etta daarentegen beschouwde de vrouw van nature zwakker als de man, maar door een zorgvuldige opvoeding en een goede opleiding kon de positie van de vrouw ten opzichte van de man worden verbeterd. Aan de hand van deze vergelijking is de suggestie dat Etta Palm de auteur achter de initialen P.B. van W. zou zijn bezwaarlijk.

Uit de vorenstaande analyse naar de feministe Etta Palm en het betoog van P.B. van W. kan worden geconcludeerd dat Etta Palm hoogstwaarschijnlijk niet de auteur van het pamflet is geweest. Hoewel er duidelijke overeenkomsten te herkennen zijn tussen het leven van deze beruchte vrouw en haar overtuigingen en de standpunten die in het betoog worden gemaakt, bieden deze overeenkomsten onvoldoende uitsluitel, omdat ze niet specifiek genoeg toe te rekenen zijn. Er waren in die tijd meer vrouwen en mannen in de Nederlandse Republiek die streden voor de verbetering van de positie van de vrouw en er dezelfde standpunten op na hielden met betrekking tot het huwelijk en de opvoeding van meisjes.

Bovendien is de hantering van de natuurwet in het pamflet van groot belang, daar waar Etta nooit blijkt heeft gegeven kennis te bezitten over de natuurwet van onder andere Pufendorf. Daarmee blijven er te veel vragen onbeantwoord over het pamflet, die niet te verklaren zijn met een onderzoek naar Etta Palm. Met name ook de vraag waarom het pamflet in Harlingen werd gepubliceerd door Volkert van der Plaats dient nog nader te worden onderzocht.

Hoofdstuk 4: Drukkerij Van der Plaats

In de voorgaande hoofdstukken werden het literair-historisch en politiek historisch perspectief gebruikt om meer duidelijkheid te krijgen over het pamflet inhoudelijk en de historische context van het pamflet. Hoewel deze perspectieven informatie geven over de inspiratie van P.B. van W. en welke positie hij met zijn standpunt innam in het publieke debat over vrouwenrechten in de 18^e eeuw, geven deze perspectieven nog onvoldoende informatie over de identiteit van P.B. van W. Uit het vorige hoofdstuk kan worden geconcludeerd dat de suggestie Etta Palm, gedaan door onder andere Sturkenboom, nagenoeg kan worden uitgesloten. Hierdoor blijft het de vraag wie P.B. van W. dan wel was of binnen welke kring van auteurs P.B. van W. kan worden geplaatst. Om meer kennis te verkrijgen wordt het boek historisch perspectief toegepast op de drukkerij van het pamflet, V. van der Plaats uit Harlingen. Informatie over de drukker, zijn uitgeverfonds en achtergronden van de auteurs moeten meer duidelijkheid scheppen over de kring waarbinnen het pamflet werd uitgegeven. Uit het vorige hoofdstuk moge duidelijk zijn dat er in de 18^e eeuw meerdere drukkers waren die radicale patriottische werken uitgaven, waaronder werken van Etta Palm. Haar werken werden niet uitgegeven door de drukkerij in Harlingen. Vooralsnog blijft daarmee de identiteit van de auteur van het pamflet onbekend, maar wellicht biedt een onderzoek naar drukkerij Van der Plaats meer informatie.

Om een volledig beeld te kunnen krijgen van de drukkerij is de historische context van belang. Voorafgaand aan de revolutionaire omwenteling in Nederland in 1795 werden er veel werken gepubliceerd waarin patriotten en revolutionairen elkaar over en weer aanvielen. Vanaf 1781 namen vooral de publicaties van de anti- orangisten toe en won de patriottische beweging aan macht.¹²³ Het anonieme pamflet *Aan het Volk van Nederland* uit 1781 was een van de meest radicale werken uit die tijd. Volgens de auteur Joan Derk van der Capellen tot den Pol werden de burgerlijke vrijheden beknot door de Oranjes. Het volk van Nederland moest eigen vrijkorpsen vormen om hun vrijheid te verdedigen. De inhoud van het pamflet werd landelijk bekend en creëerde solidariteit voor de patriottenbeweging onder verschillende bevolkingsgroepen.¹²⁴ Deze tendens stopte toen de Pruisische koning Frederik Willem II prinses Wilhelmina te hulp schoot toen zij werd aangehouden door een patriottisch vrijkorps. Het leger van Frederik Willem II herstelde de orde in Nederland en vele patriotten ontvluchtten het land veelal naar Frankrijk. Desondanks bleven er wel patriottische pamfletten verschijnen.¹²⁵

In 1789 brak in Frankrijk de revolutie uit, wat een inspiratiebron vormde voor de Nederlandse patriotten, die zich verwant voelden met de revolutionairen. Het patriottische gedachtegoed werd dan ook sterk beïnvloed door de Franse revolutionaire idealen. De patriotten kregen in 1795 de mogelijkheid hun gedachtegoed in de praktijk te brengen toen het Franse revolutionaire bewind de Republiek binnenviel. Onder andere het revolutionaire ideaal van de vrije drukpers werd ingesteld, waardoor de meer radicale persuiting de ruimte kreeg te publiceren zonder te worden vervolgd, echter werd deze vrijheid al snel weer onderdrukt.¹²⁶

Tijdens deze roerige tijden in de Nederlandse Republiek was Volkert van der Plaats werkzaam als drukker in Harlingen. Hij was geboren in 1746 in Harlingen en trouwde in 1778 met Anna Toussaint.¹²⁷ Volkert werkte vanaf 1772 in eerste instantie samen met zijn vader in de drukkerij, maar toen deze in 1778 overleed nam hij het bedrijf over. Vanuit deze drukkerij werd in 1795 het

¹²³ M. Mathijssen, *Boeken onder druk: censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 59.

¹²⁴ Kloek & W.W. Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*, 28.

¹²⁵ Mathijssen, *Boeken onder druk: censuur en pers-onvrijheid*, 59.

¹²⁶ Mathijssen, *Boeken onder druk: censuur en pers-onvrijheid*, 29; Mathijssen, *Boeken onder druk: censuur en pers-onvrijheid*, 60.

¹²⁷ <https://www.genealogieonline.nl/stamboom-smits-van-oyen/l7326.php> (geraadpleegd op 05-05-2015).

pamflet *Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land* van P.B. van W. uitgegeven. Dit was echter niet het enige werk dat werd uitgegeven door de drukkerij in Harlingen. In de jaren dat Volkert van der Plaats actief was als drukker wist hij een fonds op te bouwen, dat bestond uit zeer diverse werken van verschillende auteurs. De auteurs in het fonds van Van der Plaats waren over het algemeen mannen met prominente posities in de politiek en de maatschappij. De publicaties uitgegeven in de periode 1774- 1796 zijn bovendien exemplarisch voor de ontwikkelingen in de Nederlandse Republiek in die tijd.

Een van de soorten publicaties die door Van der Plaats werd uitgegeven waren werken over de geschiedenis van Nederland. Dr. Simon Stijl, een doopsgezinde arts uit Harlingen, liet in 1774 door Van der Plaats zijn werk *De opkomst en bloei van de Republiek der Vereenigde Nederlanden; voorafgegaan door eene verhandeling over de opkomst en den ondergang van oude en hedendaagsche republieken* publiceren. Stijl schreef over de verschillende republieken uit de oudheid waaronder Sparta, Carthago en de Romeinse Republiek, om vervolgens de verschillende regeringsvormen in landen als Groot- Brittannië en Frankrijk in de eeuwen die daarop volgden te behandelen. Hiermee toonde hij zijn kennis over de oudheid en de verlichting.¹²⁸

Simon Stijl was ten tijde van deze publicatie nog geen prominent politicus, maar werd dit wel in 1795 toen hij lid werd van de Vergadering van volksrepresentanten in Friesland. Door deze Vergadering werd hij vervolgens tot lid van de Staten- Generaal gekozen. In de periode 1796-1797 was hij lid van de Eerste Nationale Vergadering.¹²⁹ Hoewel hij onafhankelijk lid was van de Nationale Vergadering nam hij deel aan de Eerste Nationale Vergadering, die als taak had een Constitutie voor de Bataafse Republiek te ontwerpen. Deze vergadering bestond dan ook vooral uit patriotten, die terug waren gekeerd na de Bataafse omwenteling. Hoewel Stijl geen uitgesproken patriot was kan wel worden aangenomen dat hij connecties had met diverse patriotten, wellicht ook vanuit zijn tijd vóór de politiek.¹³⁰

Naast de algemene geschiedkundige werken van Stijl gaf Van der Plaats ook werken van hem uit met specifiekere geschiedkundige onderwerpen, waaronder *Lofzang aan de Vaderlandlievende maatschappij te Amsterdam, ter bevordering der Nederlandsche zeevaart* in 1785 en een biografisch werk over Jan Punt in 1781.

Ook gaf Van der Plaats geschiedwerken uit van Jan Wagenaar namelijk de *Vaderlandsche Historie* in 1774 en 1776. Wagenaar was een bekende vaderlandse geschiedschrijver, die schreef over de politieke, kerkelijke- en de economische geschiedenis van Nederland. Hoewel Wagenaar zijn politieke voorkeur zo min mogelijk in zijn werken liet blijken was hij wel een inspiratie voor de latere patriottische beweging. Wagenaar was betrokken geweest bij de pamflettenstrijd in 1757, ook wel Wittenoorlog genoemd, waarin hij de raadspensionaris Johan de Wit verdedigde tegen beschuldigingen van orangist Pieter le Clercq.¹³¹ Bovendien schreef hij voorafgaand aan de pamflettenstrijd voor een wekelijks blaadje genaamd, *De patriot, of politieke bedenkingen over den staat der Vereenigde Nederlanden in 't jaar mdccxlvii*.¹³²

Het werk van Wagenaar over de Nederlandse geschiedenis gaf Van der Plaats uit in samenwerking met andere uitgeverijen waaronder Blussé uit Dordrecht. Zij hadden tezamen de kopijrechten verworven van boekhandelaar Tirion, die in 1763 Wagenaar had verzocht de beschrijving van de Nederlanden op zich te nemen.¹³³

¹²⁸ I.L. Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution: History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800* (New York 2012) 122.

¹²⁹ http://www.parlement.com/id/vg09llwvi9yz/s_stijl (geraadpleegd op 05-05-2015).

¹³⁰ http://www.parlement.com/id/vh8lnhrsk1yh/eerste_nationale_vergadering_1796_1797 (geraadpleegd op 05-05-2015); Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution*, 123.

¹³¹ P.C. Molhuysen & P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek Deel 5* (Leiden 1921) 1088.

¹³² G.J. van Port & P.J. Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs* (Weesp 1985) 630.

¹³³ A.J. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden Deel 20* (Haarlem 1877) 22.

In de jaren '80 van de 18^e eeuw publiceerde Van der Plaats dus vooral geschiedkundige werken van auteurs zoals Wagenaar en Stijl, die waren geïnspireerd door de verlichting. Dit waren geen politiek controversiële werken, maar Van der Plaats liet op deze manier wel zien dat hij een bepaalde affiniteit had met de verlichting.

Voordat de Bataafse omwenteling zich aandiende liet Van der Plaats zijn sympathie voor de patriotten en zijn afkeer voor het vorstendom al enigszins merken door een opmerkelijke publicatie onder zijn hoede te nemen. Dit werk was het anonieme pamflet *De Vryheid der Drukpers onafscheidelyk verknogt aan de Vryheid der Republiek* uit 1782. Het werk bevatte ook nog bijvoegsels over de vrijheid en slavernij, vrijheid van denken en spreken, gelijkheid der mensen, opstand, krijgsvolk, misleiding van vorsten, regeringsvorm en stadhouder. In het pamflet verbond de auteur de vrijheid van drukpers met de vrijheid van de Republiek. De auteur verwees ook naar 'een van der Capellen' als een van de mannen, die niet belet zou moeten worden in het spreken van de waarheid, omdat hij de hele maatschappij tot volkomenheid wilde voeren.¹³⁴ Naar alle waarschijnlijkheid verwees de auteur naar Joan Derk van der Capellen tot den Pol.

Van der Capellen tot den Pol was een Nederlandse politicus en sterk tegenstander van de politiek van het stadhouderschap. Hij was zoals gezegd tegen machtsoverschrijding en dat burgers als onmondig werden behandeld. Hij schreef het democratische pamflet *Aan het volk van Nederland* in 1781, hoewel dit toentertijd anoniem gebeurde is het mogelijk dat de auteur van *De Vryheid der Drukpers* hiervan wist. Daarbij was de politieke ideologie van Van der Capellen tot den Pol bij velen bekend en vormde hij een belangrijk persoon binnen de patriottische netwerken.¹³⁵ Van der Capellen tot den Pol gaf zijn werk anoniem uit, omdat er een verspreidingsverbod bestond. De auteur van *De Vryheid der Drukpers* refereerde naar dit verbod door te stellen dat er een geheel onbepaalde vrijheid van drukpers zou moeten zijn, zodat er geen onderscheid hoefde te worden gemaakt tussen naamloze geschriften en geschriften waarvan de auteur bekend was. Dit onderscheid was volgens de auteur gevaarlijk, omdat auteurs sommige zaken niet konden uiten zonder onbekend te blijven terwijl het volk de waarheid zou moeten kennen. Het volk moest kennis kunnen nemen over de leden van de regering en diegenen met het hoogste gezag, zodat wanneer deze mannen niet handelden in het belang van het volk maar uit zelfbelang of onkunde, zij konden worden gestraft.¹³⁶

Dit werk was van patriottische aard en sterk gekant tegen de wijze waarop de bestuurders van het land de bevolking in onwetendheid hielden. De auteur bleef anoniem, omdat hij het risico liep te worden vervolgd wanneer zijn identiteit bekend werd. In 1782 werd dan ook een verbod gesteld op 'injureuse en oproerige libellen, geschriften en prenten'.

Ook voor een drukkerij was het in deze tijd een riskante onderneming uitgesproken patriottische werken te publiceren en te verspreiden. Van der Plaats moet zelf achter de inhoud van de tekst hebben gestaan of meer bekendheid hebben willen verwerven door een dergelijk berucht pamflet te publiceren. Echter had Van der Plaats nog genoeg andere auteurs waarvoor hij werken publiceerde, dus lijkt de drang naar publiciteit niet waarschijnlijk des te meer daar de drukkerij daardoor het risico liep op vervolging. Uit deze publicatie door Van der Plaats kan wel worden geconcludeerd dat de drukker geen orangist was en connecties had binnen het patriottische netwerk. Het anonieme werk uit 1782 was het enige overduidelijke patriottische werk dat Van der Plaats publiceerde voor de Bataafse Revolutie.

Het verbod op patriottische geschriften bleef gehandhaafd, ondanks de overname van diverse steden door de patriotten in 1783. Verschillende auteurs, uitgevers en redacteurs werden vervolgd voor onder andere het beledigen van regenten.¹³⁷ In 1787 vluchtten grote aantallen patriotten naar met name Frankrijk uit angst voor het Pruisische leger, dat de macht van de Oranjes

¹³⁴ Mathijsen, *Boeken onder druk: censuur en pers-onvrijheid*, 61; *De Vryheid der Drukpers, onafscheidelyk verknogt aan de Vryheid der Republiek* (Harlingen/Amsterdam 1782) A3.

¹³⁵ <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/capellen> (geraadpleegd op 06-05-2015).

¹³⁶ *De Vryheid der Drukpers, onafscheidelyk*, 6; *De Vryheid der Drukpers, onafscheidelyk*, 30.

¹³⁷ Mathijsen, *Boeken onder druk: censuur en pers-onvrijheid*, 61.

kwam herstellen.¹³⁸ Processen tegen drukkers, uitgevers en auteurs kwamen als gevolg van deze ontwikkelingen veelvuldig voor. Uit onderzoek naar de publicaties door Van der Plaats wordt dan ook duidelijk dat de drukker geen werken met patriottische inhoud meer publiceerde, naar alle waarschijnlijkheid uit angst voor vervolgingen.

Zoals hiervoor al vermeld werkte Van der Plaats niet altijd alleen. Een van de langdurigste samenwerkingen was met de drukker Petrus Conradi uit Amsterdam. Samen met Conradi publiceerde Van der Plaats verschillende werken waaronder van Christiaan Hendrik Trotz.

Trotz was gespecialiseerd in rechtswetenschappen en met name het Nederlands recht. Hij onderwierp als eerste de Nederlandse grondwetten aan een grondige studie. Daarnaast legde hij deze wetten ten grondslag aan de historische beoefening van het Staatsrecht. Een belangrijk werk gepubliceerd door Conradi en Van der Plaats was *Verklaaring van de grondwetten der Vereenigde Nederlanden* uit 1778. Het werk was echter onvoltooid door het overlijden van de auteur in 1773.¹³⁹

Van 1774 tot 1783 gaven de drukkers tezamen tien delen uit van Simon Stijl en Stinstra genaamd *Levensbeschrijving van eenige voorname meest Nederlandsche mannen en vrouwen*. Simon Stijl liet veel van zijn werken uitgeven door Van der Plaats en Conradi, waaronder een van zijn belangrijkste werken *De opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden*. De politieke achtergrond van Stijl en het feit dat hij al zijn werken liet publiceren door Van der Plaats en in de meeste gevallen ook door Conradi maakt hem tot een mogelijke kandidaat voor het auteurschap van het pamflet *Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land*. Simon Stijl was niet gespecialiseerd in rechten, maar in medische wetenschappen. Stijl als prominent politicus en verlicht denker paste binnen het fonds van Van der Plaats, maar dit is niet voldoende om hem daarmee ook als auteur van het radicale pamflet te kunnen beschouwen.

De samenwerking tussen de twee drukkers lijkt vanaf 1791 afgelopen te zijn, aangezien na deze tijd geen publicaties meer tezamen werden uitgegeven. Waarom deze samenwerking eindigde is niet duidelijk. Wellicht was Conradi overleden of wilde hij een andere koers varen dan Van der Plaats. Desalniettemin was deze samenwerking van groot belang, zoals blijkt uit de vele publicaties met allerlei onderwerpen, die de drukkers in samenwerking publiceerden.

Samengevat publiceerde Van der Plaats dus in de periode vóór 1795 vooral in samenwerking met Conradi algemene geschiedkundige werken van onder andere Wagenaar en Stijl. Een enkele keer publiceerde Van der Plaats in deze tijd een anoniem patriottisch werk en hoewel Van der Plaats contacten had met auteurs die verbonden waren met de patriottenbeweging, publiceerde hij in deze tijd nagenoeg geen patriottische werken, waarschijnlijk uit angst voor vervolgingen. Toen het verbod werd opgeheven in 1795 veranderde ook het soort publicaties uitgegeven door Van der Plaats.

Na 1795 viel de Nederlandse Republiek in Franse handen. De gevluchte patriotten keerden terug om het centrale bestuur van de Bataafse Republiek te leiden. Hierdoor verviel het verbod op patriottische geschriften en gold er algehele vrijheid van drukpers, althans in de eerste jaren van de Bataafse Republiek.¹⁴⁰ In de jaren 1795 en 1796 werden er door Van der Plaats verschillende werken gedrukt, die de idealen van de Franse Revolutie en de nieuwe Bataafse Republiek benadrukten. Een van deze werken was de vertaling van het Franse *Contract Social* van Rousseau, volgens historicus Gobbers vertaald door Simon Stijl.¹⁴¹

Daarnaast gaf hij werken uit met titels als: *Onderzoek of in hoe ver de representative souvereiniteit van eene republiek moet ingerigt zijn naar dezelve volkrykheid* door De Vries in 1796 en *Circulaire missive van eenen vryen Hollandschen burger aan de representanten des volks en aan*

¹³⁸ <https://www.rijksmuseum.nl/nl/ontdek-de-collectie/tijdlijn-nederlandse-geschiedenis/1781-1795-patriotten-versus-prinsgezinden> (geraadpleegd op 07-05-2015).

¹³⁹ P.C. Molhuysen & P.J. Blok, *Nieuwe Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 2* (Leiden 1912) 1453-1455.

¹⁴⁰ M. Mathijssen, 'Manuscriptkeuringen en boekverboden. Censuur rond de Franse tijd', in *Boeken onder druk: censuur en pers- onvrijheid in Nederlands sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 62-63.

¹⁴¹ Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 45.

alle plaatselyke burger-regenten door geheel Nederland, zo wel ten platten lande, als in de steden : Waarby gevoegd is de Proclamatie der representanten van het volk van Amsterdam, met regeerkundige en rechtsgeleerde aanmerkingen, en aanhaalingen van treffende voorbeelden uit de acten der N. Conventie van Frankryk van Swildens in 1795. Swildens was hoogleraar natuur- staats- en volkenrecht en hield zich bezig met de verlichting. Hij was een publicist van de patriottische regenten tot 1787.¹⁴² De achtergrond van De Vries is verder onbekend.

Uit de publicaties vanaf 1795 en de identiteit van de verschillende auteurs kan worden geconcludeerd dat Van der Plaats zich schaarde achter de patriotten en hun revolutionaire en verlichte ideeën. Bovendien bestond het uitgeverfonds van de drukker vooral uit auteurs, die lokaal of landelijk actief waren in de maatschappij of de politiek. Het waren allen voorname mannen met politieke invloed of een bepaalde politieke ideologie. In de publicaties vanaf 1795 door Van der Plaats kwam de politieke interesse van zijn auteurs duidelijker naar voren dan vóór de Bataafse omwenteling. Daaronder valt ook het werk van rechtsfilosoof Cras: *Gewigtig advys aan myne Societeits Leden, als mede aan alle eerlyke Vaderlanders, over de vraag: moet eene Constitutie aan de Nationale Conventie, of eene Nationale Conventie de Constitutie voor af gaan?* uit 1795.

Hoewel de verschillende auteurs veelal geen uitgesproken patriotten waren hadden ze allen bepaalde connecties binnen het patriottennetwerk. Het bleef dan ook een risicovolle onderneming voor Van der Plaats om bepaalde publicaties uit te geven vóór de Bataafse Revolutie. Een verklaring voor het desondanks publiceren van patriottische, maar ook verlichte werken door Van der Plaats was volgens de historicus Hoftijzer de rol, die uitgevers hadden in deze tijd. Ze werden bemiddelaars in het intellectuele en culturele leven. Veel uitgevers wilden winst halen uit hun onderneming, maar daarbij ook de wetenschap bevorderen. Zij beschouwden het als hun taak de bevolking van de Republiek, de letteren en de aangrenzende landen van dienst te zijn met hun kennis en ervaring. Ondernemerschap werd gecombineerd met idealisme.¹⁴³ Van der Plaats zag het dus mogelijk als zijn plicht om de werken van zijn fonds te verspreiden, zodat de bevolking er kennis van kon nemen. Dat hij werken publiceerde met afwijkende denkbeelden en idealen dan toegestaan was leek hem niet te weerhouden. Vandaar wellicht ook de publicatie van het pamflet over vrouwenrechten in 1795.

Tot slot, terugkerend naar het pamflet *Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land* van P.B. van W., kunnen er een aantal conclusies worden getrokken aan de hand van het onderzoek naar de drukkerij Van der Plaats uit Harlingen.

Van der Plaats schaarde zich enigszins aan de kant van de patriotten door publicaties te drukken waarin de idealen van de patriotten naar voren kwamen. Bovendien waren de auteurs in het uitgeverfonds van Van der Plaats allen prominente mannen met enige politieke of wetenschappelijke invloed. De mogelijke auteur achter de initialen P.B. van W dient te worden gezocht binnen deze kring van auteurs. De anonieme auteur van het pamflet *De Vryheid der Drukpers* zou wellicht in aanmerking kunnen komen om de volgende redenen. De auteur gaf te kennen in het pamflet dat hij afkomstig was uit Friesland, in de buurt van de drukkerij. Een belangrijk detail aangezien de andere auteurs waarvoor Van der Plaats werken uitgaf veelal ook uit de omgeving van Harlingen kwamen.¹⁴⁴

Bovendien wordt in het pamflet duidelijk dat de auteur kennis had van de patriottische idealen van Joan Derk van der Capellen tot den Pol. De auteur van het pamflet *De Vryheid der Drukpers* had ook te kennen geven dat hij op de hoogte was van de idealen van Van der Capellen tot den Pol. Daaruit komt voort dat Van der Capellen tot den Pol zich bezighield met natuurrecht, oftewel iedereen wordt in vrijheid geboren en niemand heeft het recht over een ander te heersen.¹⁴⁵ De inspiratie voor deze gedachtegang was wellicht afkomstig van de theorie van John Locke, dat

¹⁴² K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (Den Haag 1952).

¹⁴³ P. Hoftijzer, *Het geheim van de uitgever* (Leiden 2007) 85-86.

¹⁴⁴ *De Vryheid der Drukpers*, 12.

¹⁴⁵ <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/capellen> (geraadpleegd 07-05-2015).

iedereen vrij en gelijk was, en dat een politiek contract vrije individuen met elkaar verbond.¹⁴⁶ Van der Capellen tot den Pol liet zich namelijk zowel door Nederlandse als door buitenlandse auteurs inspireren voor zijn politieke denkbeelden.

De theorie van John Locke en de theorie van Joan Derk van der Capellen tot den Pol kwamen ook terug in het pamflet van P.B. van W. in de volgende woorden: 'Zult gij nu niet toestemmen, dat als wij in de Natuurwet te rug keren, het stelsel van den grooten Pufendorf, en andere Geleerden, waar en waarachtig is? Dat het recht der Natuur is, 't geen de Natuur alle Dieren leert. Volgen wij nu de dieren, zo weet ik niet uit welk recht wij de heerschappij over de Vrouwen hebben aangenomen?'.¹⁴⁷ Hoewel P.B. van W. Pufendorf bij naam noemde en John Locke niet, kan worden verondersteld dat P.B. van W. naar Locke verwees als een van de andere geleerden.

Daarbij beschouwde P.B. van W. het huwelijk als een contract tussen twee vrije mensen waarin beide leden gelijk zijn.¹⁴⁸ Wederom een opmerkelijke overeenkomst tussen de gedachtegang Locke en P.B. van W. Deze overeenkomsten bieden geen uitsluitel dat de auteur van het pamflet *De Vryheid der Drukpers* de mogelijke auteur is achter de initialen P.B. van W., maar door de verschillende verbanden tussen de twee pamfletten, waaronder de plaats van uitgave en de achtergrond van de uitgeverij, zal de auteur van het pamflet uit 1795 zich naar alle waarschijnlijkheid in deze kringen hebben begeven.

Binnen deze kringen nam de patriot Swildens ook een plaats in. De identiteit van Swildens maakt hem ook tot mogelijke auteur van het pamflet uit 1795. In datzelfde jaar liet Swildens bij onder andere Van der Plaats een pamflet publiceren, waarin hij beargumenteerde waarom de Republiek een nieuwe Constitutie nodig had, gestoeld op vrijheid, gelijkheid en broederschap. Deze Constitutie zou worden opgesteld naar het model van de Franse Constitutie, maar aangepast aan de omstandigheden in de Republiek. Volgens Swildens zou een onverdeelde Nederlandse Republiek zijn eigen bestaansrecht garanderen. Echter wilde Swildens niet dat de provinciale soevereiniteit zou verdwijnen.¹⁴⁹ Het blijkt dat Swildens meerdere werken heeft laten publiceren bij Van der Plaats, waarin hij zijn idealen voor een nieuwe regeringsvorm verdedigde. In zijn werken kwamen duidelijk zijn patriottische achtergrond en zijn kennis van rechten naar voren. Swildens was daarnaast ook gespecialiseerd in natuurrecht, waardoor hij mogelijk ook bekend was met de theorieën van Locke en Pufendorf over gelijkheid. Bovendien gebruikte Swildens voor zijn publicatie uit 1795 een pseudoniem, dus publiceerde hij zijn werken wellicht vaker niet onder zijn eigen naam. Het pamflet uit 1795 over vrouwenemancipatie werd ook uitgebracht onder initialen waarvan de herkomst niet bekend is. Door deze opmerkelijke overeenkomsten kan Swildens ook worden bestempeld als mogelijke auteur achter de initialen P.B. van W.

Het onderzoek naar de drukkerij in Harlingen waar het pamflet van P.B. van W. in 1795 werd uitgegeven levert dus nieuwe inzichten op. De kring van auteurs rondom Van der Plaats waren vooral prominente mannen in de politiek of maatschappij met interesses voor de verlichting en revolutionaire ontwikkelingen. Bovendien waren ze bijna allemaal direct of indirect verbonden met de patriottische beweging in Nederland. Binnen deze kring zal ook P.B. van W. moeten worden geplaatst en wellicht was een van de bovengenoemde auteurs ook de anonieme auteur van het pamflet, bijvoorbeeld Swildens.

Van der Plaats gaf dus werken uit van auteurs met een bepaald profiel waardoor er ook meer uitsluitel kan worden gegeven met betrekking tot het profiel van P.B. van W. P.B. van W. was waarschijnlijk een prominente politicus of wetenschapper met connecties binnen de patriottische beweging en een interesse voor de verlichting.

¹⁴⁶ http://www.parlement.com/id/vivicdyw3vhc/john_locke (geraadpleegd 07-05-2015).

¹⁴⁷ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 2.

¹⁴⁸ P.B. van W., *Ten betooge dat de Vrouwen*, 11.

¹⁴⁹ T. Demophilus (pseud. Van J.H Swildens), *Memorie van zaaken wegens 's lands Constitutie thans of, geheel te hervormen naar het Model der Fransche* (Harlingen 1795) 1-9; Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 283.

Conclusie

In de periode van het publieke debat over vrouwenrechten in Nederland in de 18^e eeuw werd het pamflet van P.B. van W. *Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land* in 1795 gepubliceerd door de drukkerij Van der Plaats uit Harlingen. In verschillende werken van historici over de strijd voor vrouwenrechten aan het einde van de 18^e eeuw werd het pamflet vermeld als een van de radicaalste werken uit die tijd. Opmerkelijk is daarom dat niet eerder een diepte onderzoek naar het pamflet is verricht. Door het toepassen van een pamfletanalyse met verschillende onderzoeksperspectieven is er meer inzicht verkregen over de mogelijke identiteit van P.B. van W., de achtergronden van het pamflet en bovenal de plaats van het pamflet in het publieke debat in de 18^e eeuw en de wijze waarop dit pamflet past in het hedendaagse wetenschappelijke debat.

Het onderzoek heeft de volgende informatie over het pamflet aan het licht gebracht. Het pamflet van P.B. van W. verscheen in een tijd waarin de Nederlandse Republiek in handen van de patriotten veranderde in de Bataafse Republiek. Deze revolutionaire ontwikkeling ging gepaard met nieuwe denkbeelden en idealen onder invloed van de verlichting en de Franse Revolutie. Hierdoor kwam ook de rol van de vrouw in de samenleving in het algemeen en in de politiek in het bijzonder ter discussie te staan. Hoewel de roep om meer rechten voor vrouwen niet nieuw was, raakte die ontwikkeling na 1795 wel in een stroomversnelling. Het publieke debat over vrouwenrechten vond niet alleen in Frankrijk plaats, maar ook in Nederland kwam het onderwerp duidelijk ter sprake. Naast het werk van P.B. van W. verschenen er meerdere pamfletten en geschriften waarin werd gesteld dat vrouwen recht zouden hebben op gelijke behandeling onder andere binnen het huwelijk en zij voor hun ontwikkeling en positionering gebaat zouden zijn bij een betere opvoeding. Het pamflet was dus niet uniek, maar ging de andere geschriften wel voorbij in radicaliteit.

Het boek historisch onderzoek naar de drukkerij heeft veel nieuwe inzichten opgeleverd over de mogelijke identiteit van P.B. van W. De drukker Van der Plaats stond er om bekend vooral werken van prominente mannen uit te geven, die een bepaalde en veelal prominente positie hadden in de politiek of de maatschappij. Uit het onderzoek naar de drukkerij wordt duidelijk dat de auteur van het pamflet waarschijnlijk eenzelfde soort profiel zal hebben gehad als de andere auteurs in het fonds van Van der Plaats. De auteur van het pamflet *Ten betooge dat de Vrouwen behoorden deel te hebben aan de Regeering van het Land* zal nadrukkelijk moeten hebben gepast in deze kring.

Dat de auteur van het radicale pamflet een man was met een bepaalde interesse voor wetenschap, rechten en de Franse Revolutie blijkt ook uit het literair-historisch onderzoek naar zijn werk. Zijn standpunten en inspiratiebronnen onderbouwen deze aanname. Ook getuigde het werk van deskundigheid en geleerdheid doordat het was gebaseerd op een wetenschappelijke theorie. Hieruit kan worden opgemaakt dat P.B. van W. een geleerd en geletterd man was en geen deel uitmaakte van de arbeidersklasse. Dat lijkt overigens voor de hand liggend, aangezien arbeiders en laaggeletterden in die tijd niet snel in aanraking kwamen met publicaties over rechten en andere wetenschappen. Bovendien waren de auteurs in het fonds van Van der Plaats ook allemaal mannen met een intellectuele achtergrond en met een bepaalde status in de maatschappij en/of politiek. Hierdoor wordt het aannemelijk dat P.B. van W. deze status ook bezat, hetgeen mogelijk ook de reden is waarom de ware identiteit van P.B. van W. onbekend is gebleven.

De aanbevelingen van P.B. van W. werden weliswaar niet overgenomen in de normen en waarden van de maatschappij of als overheidsbeleid, maar het werk kan wel worden beschouwd als een inspiratiebron voor de eerste feministische golf in de 19^e eeuw. Daarnaast is het pamflet tot op heden nog steeds noemenswaardig, omdat P.B. van W. met zijn pamflet een radicaal standpunt innam in het publieke debat over vrouwenrechten in Nederland aan het eind van de 18^e eeuw. Dit onderzoek naar het pamflet van P.B. van W. heeft dus veel nieuwe informatie opgeleverd over de identiteit van P.B. van W., de maatschappelijke verhoudingen in die tijd waarin het pamflet werd gepubliceerd en de inspiratiebronnen voor het pamflet.

Deze nieuwe informatie over het pamflet van P.B. van W. heeft vervolgens weer invloed op de wijze waarop er naar het publieke debat in de 18^e eeuw moet worden gekeken. Het inhoudelijke onderzoek naar het pamflet van P.B. van W. en de historische context waarin het pamflet werd uitgebracht tonen aan dat er wel degelijk een discussie plaatsvond over de rol van vrouwen in de maatschappij, de politiek en de bijbehorende rechten. De verschillende werken, met name het werk van P.B. van W., beargumenteerden dat vrouwen in de Nederlandse Republiek in de 18^e eeuw te weinig politieke en maatschappelijke rechten hadden. Zijn pamflet en de werken van andere voorvechters voor vrouwenrechten, waaronder Paape, tonen aan dat er wel werd gediscussieerd over deze rechten, maar dat deze discussie niet direct tot resultaten heeft geleid. Het pamflet van P.B. van W. laat daarbij ook nog zien dat er in het publieke debat in de 18^e eeuw niet alleen werd gediscussieerd over de positie van de vrouw ten opzichte van de man, binnen het huwelijk en de maatschappij, maar dat er ook aandacht was voor een mogelijke rol voor vrouwen in de politiek.

Het onderzoek naar het pamflet van P.B. van W. is met name ook relevant voor de invloed op het wetenschappelijke debat tussen historici over de strijd voor vrouwenrechten in de 18^e eeuw. Door enkele historici, waaronder Sturkenboom, Kloek en Mijnhardt, werd Etta Palm namelijk gesuggereerd als mogelijk auteur van het pamflet, maar op basis van nader onderzoek kan dat nagenoeg worden uitgesloten. De argumenten die P.B. van W. gebruikte om absolute gelijkheid te eisen tussen mannen en vrouwen waren gebaseerd op het natuurrecht denken van onder andere de Duitse wetenschapper Pufendorf. Door het feit dat P.B. van W. met name deze theorie gebruikte kan de feministe Etta Palm worden uitgesloten als auteur achter de initialen. Ze vocht weliswaar ook voor meer rechten voor vrouwen, maar haar theorie verschilde in de kern teveel met de theorie van P.B. van W. Bovendien paste een vrouw als Etta Palm niet in het fonds van de uitgeverij van het pamflet, Van der Plaats.

Ook heeft het onderzoek nieuwe inzichten geboden in de wijze waarop het pamflet moet worden geïnterpreteerd in het wetenschappelijke debat. Door middel van het pamflet kan worden geconcludeerd of er sprake was van daadwerkelijke in- of uitsluiting van vrouwen in de 18^e eeuw. Naar de opvattingen van P.B. van W. was de situatie van vrouwen in de Nederlandse Republiek een vorm van uitsluiting die diende te veranderen. De visie van historica Sturkenboom over de positie van de vrouw in de Nederlandse Republiek aan het einde van de 18^e eeuw lijkt hier het meest op aan te sluiten. Het was een periode van uitsluiting van de vrouw van politieke en maatschappelijke rechten. Vrouwen hadden volgens P.B. van W. te weinig rechten binnen het huwelijk, de maatschappij en daarmee ook in de politiek. Het onderzoek naar het pamflet maakt duidelijk in welke mate vrouwen volgens P.B. van W. werden buitengesloten en op welke wijze dit diende te veranderen. Het pamflet is niet alleen het vertoon van de radicale ideeën van P.B. van W., zoals de historici in het wetenschappelijke debat stellen, maar toont juist de werkelijke situatie van de rechten voor vrouwen in Nederland in de 18^e eeuw aan. Anders gezegd het gebrek aan rechten en de vele manieren waarop vrouwen nog werden uitgesloten van de maatschappij en de politiek. Bovendien is het pamflet van P.B. van W. een van de weinige werken in de vroege jaren van de Bataafse Republiek, waarin werd gepleit voor politieke rechten voor vrouwen. In de andere werken waaraan in dit onderzoek veel aandacht is besteed, zoals de pamfletten van Paape en Van der Marck, ging de aandacht met name uit naar de traditionele rol van vrouwen als moeder. Hierdoor is het pamflet van P.B. van W. een belangrijk werk dat wordt betrokken in het wetenschappelijke debat, maar waarnaar voordien nauwelijks onderzoek is gedaan.

Tot slot, in het onderzoek naar de strijd voor vrouwenrechten in de 18^e eeuw ligt regelmatig de nadruk op de ontwikkelingen in Frankrijk, zoals ook uit het huidige debat is gebleken. Uit dit onderzoek is naar voren gekomen dat meer onderzoek naar de strijd voor vrouwenrechten in Nederland nog tot nieuwe inzichten kan leiden. Door middel van historische bronnen, zoals het pamflet van P.B. van W., kan het publieke debat in de 18^e eeuw in Nederland beter in kaart worden gebracht en het huidige debat daarover beïnvloeden. Hierdoor kan nog beter worden vastgesteld in welke mate er sprake was van in- of uitsluiting van de vrouw. Aan de hand van het pamflet van P.B.

van W. kan in ieder geval worden geconcludeerd dat de positie van de vrouw in de Nederlandse Republiek in de 18^e eeuw nog veel te wensen overliet en niet als zo vooruitstrevend kan worden gekenmerkt als doorgaans wordt gedacht.

Literatuur

Secundaire literatuur

- Aa, A.J. van der, *Biografisch woordenboek der Nederlanden Deel 20* (Haarlem 1877).
- Altena, P., *Gerrit Paape, de Bataafsche Republiek, zo als zij behoord te zijn, en zo als zij weezen kan: of Revolutionaire Droom in 1798: wegens toekomstige gebeurtenissen tot 1998* (Nijmegen 1998).
- Applewhite, H.B. & D.G. Levy, *Women & Politics in the Age of Democratic Revolution* (Michigan 1993).
- Baggerman, A. & R. Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005).
- Bell, S. G. & K. Offen, *Women, The Family and Freedom : 1750-1880* (Stanford 1983).
- Bork, G.J. van & P.J. Verkruijsse; *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs* (Weesp 1985).
- Duby, G. & M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw. De negentiende eeuw* (Amsterdam 1993).
- Fauré, C., *Political and Historical Encyclopedia of Women* (Oxford 2004).
- Foley, S., *Women in France since 1789: meanings of difference* (New York 2004).
- Gerhard U., *Debating Women's Equality: Toward a feminist theory of law from European perspective* (New Brunswick 2001).
- Godineau, D., *The Women of Paris and their French Revolution*, trans. Katherine Streip (Berkeley 1998).
- Hardenberg, H., *Etta Palm. Een Hollandse Parisienne 1743-1799* (Assen 1962).
- Harms, R., *Pamfletten en publieke opinie: massamedia in de zeventiende eeuw.* (Amsterdam 2011).
- Hoftijzer, P., *Het geheim van de uitgever* (Leiden 2007).
- Hufton, O., *Women and the Limits of Citizenship in the French Revolution* (Toronto 1989).
- Jensen, L., *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt: vrouwen tijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001).
- Kates, G., *The French Revolution. Recent debates and New Controversies* (Londen 1998).
- Kloek, J.J. & W.W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Kloek, E., *Kenau: de heldhaftige zakenvrouw uit Haarlem (1526-1588)* (Hilversum 2005).
- Kloek, J. & K. Tilmans, *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).
- Koppius, W.K., *Etta Palm. Nederland's eerste feministe* (Zeist 1929).
- Laan, K. ter, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (Den Haag 1952).
- Leeb, I.L, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution: History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800* (New York 2012).
- Massie, R.K., *Catherine the Great: Potrait of a Woman* (New York 2011).
- Mathijssen, M., *Boeken onder druk: censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011).
- Molhuysen, P.C. & P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 3* (Leiden 1914).
- Mousli B. & E.A. Roustang- Roller, *Women, Feminism and Femininity in the 21st Century* (Londen 2009).
- Offen, K., *European Feminism, 1700-1950: A Political History* (Stanford 2000).
- Posthumus- van der Goot, W.H. & Anna Waal, *Van Moeder op Dochter* (Leiden 1987).
- Rowbotham, S., *Women in movement, feminism and social action* (Routledge 1992).
- Rutjes, M., *Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2013).
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Sturkenboom, D., *Spectators van Hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998).

Taylor, B., *Mary Wollstonecraft and the Feminist Imagination* (Cambridge 2003).
Wit, C.H.E. de, *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787* (Oirsbeek 1974).

Artikelen

- Abray, J., 'Feminism in the French Revolution', *The American Historical Review* 80 (Oxford 1975) 43- 62.
- Bavel, H. van, 'Het 'F- woord' onder vuur', *Sociologie Magazine* 1 (2015).
- Bell, D., 'Un Dret Egal', *Londen Review of Books* 22 (2007) 1- 272.
- Dekker, R. , 'Revolutionaire en contrarevolutionaire vrouwen in Nederland, 1700-1800', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2 (1989) 545- 563.
- Everard, M., 'Vrouwen voor 't vaderland: burgers Van der Meer en de Bataafse politiek', *Holland* 31 (1999) 272- 281.
- Everard, M., 'In en om de (nieuwe) Bataafse Vrouwe Courant. Het aandeel van vrouwen in een revolutionaire politieke cultuur', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weverman* 24 (2001) 67- 87.
- Gillis S. & R. Munford, 'Genealogies and Generations: the politics and praxis of third wave feminism', *Women's History Review* 13 (2004) 165- 182.
- Houten, M. van, 'De nieuwe feministen komen eraan!', *Trouw* (03-03-2015).
- Hunt L., 'The French Revolution: A Reply', *French Historical Studies* 19 (1995) 289-298.
- Rowbotham, S., 'Feminism and Women's Livelihood Protest', *Macalester International* 10 (2001) 87- 101.
- Sturkenboom, D., 'Het perpetuum mobile voor de emotionele vrouw', *Tijdschrift voor genderstudies* 4 (2011) 14- 26.
- Taylor, B., 'Feminism and the Enlightenment 1650-1850', *History Workshop Journal* 47 (1999) 261-272.
- Vega J., 'Feminist Republicanism. Etta Palm- Aelders on justice, virtue and men' *History of European Ideas* 10 (1989) 333-351.
- Vega, J., 'Het Beeld der Vryheid; Is het niet uwe Zuster?', *Socialisties- Feministische Teksten* 11 (1989) 89- 98.
- Schumacher, E., 'De brandende ambitie van Catharina de Grote', *Historisch Nieuwsblad* 9 (2011).
- Sneller, A.A., 'Anna Maria van Schuurman (1607-1678) als literaire persoon. Een geleerde vrouw', *Literatuur* 10 (1993) 321- 328.

Historische bronnen

- Dagverhaal der Verhandelingen van de Nationaale Vergadering representeerde het Volk van Nederland*, IV nr. 324 (Den Haag 1796).
- 'De Advocaat der Vrouwelijke Kunne; en wel voornaamenlijk der jonge Dochteren en Weduwwomen: met artikelen van bezwaar, tegen de grillen van Madame de verouderde Gewoonte, die de Vrouwelijke Kunne daar door lange in haar aangebooren Recht en Vryheid heeft verkort', in *Nieuwe algemeene vaderlandsche letter-Oefeningen* 2 (1787)1 – 608.
- Demophilus, T (pseud. Van J.H Swildens), *Memorie van zaaken wegens 's lands Constitutie thans of, geheel te hervormen naar het Model der Fransche* (Harlingen 1795).
- De Vryheid der Drukpers, onafscheidelyk verknogt aan de Vryheid der Republiek* (Harlingen/Amsterdam 1782).
- Marck, F.A. van der, *Schets over de rechten van den mensch, het algemeen kerken- staats- en volkerenrecht, ten dienste der burgery ontworpen* (1798).
- Moens P., *Vriendin van 't Vaderland* (Amsterdam 1799).
- Ollefen, L. van, *Het Revolutionaire Huishouden: Na-spel* (Amsterdam 1798).
- W., P.B. van, *Ten betooge dat de Vrouwen Behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land* (Harlingen 1795).

Websites

<http://resources.huygens.knaw.nl/>

<http://www.britannica.com/>

<https://www.genealogieonline.nl/>

<http://www.parlement.com/>

<https://www.rijksmuseum.nl/>